

Ο
ΑΝΕΞΕΡΕΥΝΗΤΟΣ
ΕΑΥΤΟΣ

C.G. JUNG

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Η ΚΑΤΑΝΤΙΑ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ.....	9
II. Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΣΑΝ ΑΝΤΙΣΤΑΘΜΙΣΜΑ ΣΤΗ ΝΟΟΤΡΟΠΙΑ ΤΗΣ ΜΑΖΑΣ.....	23
III. Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ.....	34
IV. Η ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ.....	43
V. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ.....	66
VI. ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑ.....	80
VII. ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑΣ	94

I

Η ΚΑΤΑΝΤΙΑ ΤΟΥ ΑΤΟΜΟΥ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Τι επιφυλάσσει το μέλλον; Η ερώτηση αυτή απασχόλησε τον άνθρωπο από τα πανάρχαια χρόνια, αν και όχι πάντα στον ίδιο βαθμό. Με βάση τα ιστορικά δεδομένα ο άνθρωπος στρέφεται με άγχος στο μέλλον κατά τη διάρκεια φυσικών, πολιτικών, οικονομικών και πνευματικών αδιεξόδων, ιδίως όταν πολλαπλασιάζονται οι προσδοκίες, οι ουτοπίες και τα αποκαλυπτικά οράματα. Μπορεί να θυμηθεί κανείς τις προσδοκίες των χιλιαστών την εποχή του Αυγούστου, ή τις πνευματικές αλλαγές της Δύσης προς το τέλος της πρώτης χιλιετίας. Σήμερα, που σιμώνει το τέλος της δεύτερης χιλιετίας ξαναζούμε μια εποχή γεμάτη αποκαλυπτικές εικόνες μιας συμπαντικής καταστροφής. Ποια είναι η σημασία εκείνου του διχασμού που διαιρεί την ανθρωπότητα σε δύο μέρη; Ποια θα είναι η πορεία του πολιτισμού μας και του ίδιου του ανθρώπου, αν αρχίσουν να εξαπολύονται οι υδρογονοβόμβες, ή αν σκεπάσει την Ευρώπη το πνευματικό και ηθικό σκοτάδι του εθνικού απολυ-

ταρχισμού.

Έχουμε κάθε λόγο να ανησυχούμε. Σε όλη τη Δύση υπάρχουν ανατρεπτικές μειονότητες που, εκμεταλλευόμενες τον ανθρωπισμό και την αίσθηση της δικαιοσύνης μας, προετοιμάζουν εμπρηστικούς δαυλούς. Τίποτε δεν μπορεί να σταματήσει την εξάπλωση των ιδεών τους, εκτός από την κριτική σκέψη ενός απλού, διαυγούς και νοητικά σταθερού πληθυσμιακού στρώματος. Δεν πρέπει όμως να υπερεκτιμήσουμε την πυκνότητα αυτού του στρώματος. Διαφέρει από χώρα σε χώρα ανάλογα με την εθνική ιδιοσυγκρασία. Εξαρτάται επίσης από τη λαϊκή παιδεία της κάθε χώρας και υπόκειται στις αρνητικές επιδράσεις πολιτικοοικονομικών παραγόντων. Κρίνοντας από τα δημοψηφίσματα, θα μπορούσε κανείς με αισιόδοξους υπολογισμούς να υποθέσει σαν ανώτατο όριο το 40% του εκλογικού σώματος. Ακόμη και μια περισσότερη απαισιόδοξη άποψη δε θα ήταν αδικαιολόγητη, επειδή το χάρισμα της λογικής και κριτικής σκέψης είναι ικανότητα πέρα από τις δυνατότητες του μέσου ανθρώπου. Όπου υπάρχει, αποδειχνεται τόσο μεταβαλλόμενη και ασταθής, όσο περισσότερες είναι και οι πολιτικές ομάδες. Όπου επικρατεί η μάζα, η διεισδυτική σκέψη νεκρώνεται. Αυτό οδηγεί αναπόφευκτα σε δογματική και δεσποτική τυραννία, αν υποκύψει ποτέ η πολιτεία σε κάποια κατάσταση αδυναμίας.

Τα λογικά επιχειρήματα συνοδεύονται από κάποια επιτυχία όσο η συναισθηματικότητα μιας δεδομένης κατάστασης δεν υπερβαίνει το κρίσιμο σημείο. Αν η συγκινησιακή «θερμοκρασία» ξεπεράσει αυτό το επίπεδο, η πιθανότητα της αποτελεσματικό-

τητας της λογικής ελαττώνεται και τη θέση της παίρνει η προπαγάνδα και οι χιμαιρικές ονειροφαντασίες. Αυτό σημαίνει πως εκλύεται ένα είδος συλλογικής καταληψίας που εξελίσσεται ραγδαία σε ψυχική επιδημία. Σε μια τέτοια κατάσταση αναδύονται στην επιφάνεια όλα τα αντικοινωνικά στοιχεία. Τέτοια άτομα δεν είναι καθόλου σπάνια φαινόμενα που απαντώνται μόνο σε φυλακές και φρενοκομεία. Για κάθε εκδηλωμένη περίπτωση φρενοβλάβειας, σύμφωνα με τους υπολογισμούς μου, υπάρχουν δέκα τουλάχιστον λανθάνουσες περιπτώσεις οι οποίες αν και σπάνια φτάνουν στο σημείο να εκδηλωθούν –παρ’ όλη την επιφανειακή τους φυσικότητα– επηρεάζονται από ασυνείδητες παθολογίες και διεστραμμένους παράγοντες. Είναι ευνόητο βέβαια πως δεν υπάρχουν ιατρικές στατιστικές για τη συχνότητα των ψυχώσεων. Όμως, ακόμη και αν ο αριθμός τους ήταν μικρότερος από το δεκαπλάσιο των περιστατικών και της εκδηλωμένης εγκληματικότητας, η σχετικά μικρή ποσοστιαία αναλογία του πληθυσμού που αντιπροσωπεύουν υπερσκελίζεται με το παραπάνω λόγω της επικίνδυνης υφής αυτών των ανθρώπων. Σε μια κατάσταση «συλλογικής καταληψίας» είναι οι ενδεδειγμένοι χαρακτήρες και συνεπώς μέσα της αισθάνονται οικεία. Από προσωπική τους πείρα γνωρίζουν καλά τη γλώσσα αυτών των συνθηκών και ξέρουν πώς να τις χειριστούν. Οι χιμαιρικές ιδέες τους ενισχυμένες με τη φανατική μνησικακία αγγίζουν το συλλογικό παραλογισμό. Εκεί υπάρχει πρόσφορο έδαφος για να εκφράσουν όλα αυτά τα κίνητρα και τις έχθρες που βρίσκουν απήχηση και στους πλέον φυσιολογικούς ανθρώπους κάτω από το ένδυμα της λογικής και της

διορατικότητας. Για αυτό το λόγο, παρ' όλη την ολιγαριθμία τους σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό, θεωρούνται επικίνδυνες πηγές μόλυνσης, επειδή ο λεγόμενος φυσιολογικός άνθρωπος γνωρίζει πολύ λίγο τον εαυτό του.

Οι περισσότεροι συγχέουν την «αυτογνωσία», με τη γνώση της συνειδητής προσωπικότητας. Όποιος έχει συνείδηση του εγώ, θεωρεί δεδομένο ότι γνωρίζει τον εαυτό του. Το εγώ όμως, γνωρίζει μόνο τα δικά του στοιχεία και όχι το ασυνείδητο και τα περιεχόμενά του. Οι άνθρωποι υπολογίζουν την αυτογνωσία τους με βάση το τι γνωρίζει για τον εαυτό του το μέσο άτομο του κοινωνικού τους περιβάλλοντος και όχι με μέτρο τα πραγματικά ψυχικά συμβάντα που στο μεγαλύτερο μέρος τους είναι κρυμμένα. Κάτω από αυτό το πρίσμα η ψυχή συμπεριφέρεται όπως το σώμα με τη φυσιολογική και ανατομική δομή του, για την οποία όμως ο μέσος άνθρωπος γνωρίζει ελάχιστα. Μολονότι ζει μέσα στο σώμα, το μεγαλύτερο μέρος του είναι ακατανόητο για τον αμύητο και χρειάζεται ειδική επιστημονική μόρφωση για να εξοικειωθεί η συνείδησή του με όσα είναι γνωστά για αυτό, για να μη μιλήσουμε για όσα δεν είναι γνωστά.

Αυτό που ονομάζεται «αυτογνωσία» είναι μια πολύ περιορισμένη γνώση –που στο μεγαλύτερο μέρος της εξαρτάται από κοινωνικούς παράγοντες– των όσων συμβαίνουν στην ανθρώπινη ψυχή. Έτσι, πιστεύουμε πως τίποτε δε συμβαίνει «σε μας», «την οικογένειά μας», ή τους φίλους και τους γνωστούς μας, ενώ από την άλλη προβάλλουμε ανάλογες φανταστικές θεωρίες σχετικά με την υποτιθέμενη ύπαρξη εκκείνων των ιδιοτήτων που έχουν σαν κύριο σκοπό τη

συγκάλυψη των πραγματικών συμβάντων.

Στην πλατιά ζώνη του ασυνείδητου, το οποίο είναι απρόσβλητο από το συνειδητό έλεγχο και την κριτική, είμαστε ακάλυπτοι και ανοιχτοί σε κάθε είδους επιρροές και ψυχικές μολύνσεις. Όπως συμβαίνει με κάθε κίνδυνο, μπορούμε να προφυλαχτούμε από την απειλή της ψυχικής μόλυνσης μόνο όταν γνωρίζουμε τι και πώς μας επιτίθεται, τότε και πού θα γίνει η επίθεση. Επειδή η αυτογνωσία είναι μια πορεία γνώσης των ατομικών γεγονότων, οι θεωρίες βοηθάνε ελάχιστα σε αυτή την περίπτωση. Όσο περισσότερη πίστη εκφράζει μια θεωρία στην παγκόσμια κατάσταση, τόσο μειώνεται η ικανότητά της να κρίνει τα ατομικά γεγονότα. Κάθε θεωρία βασισμένη στην εμπειρία είναι απαραίτητα *στατιστική*. Δηλαδή, διαμορφώνει ένα *ιδανικό μέσο όρο* που καταργεί όλες τις εξαιρέσεις και τις αντικαθιστά με κάποια αφηρημένη έννοια. Αυτή η έννοια είναι αρκετά έγκυρη, αν και δεν είναι απαραίτητο να ισχύει στην πραγματικότητα. Εντούτοις, φαίνεται θεωρητικά σαν απρόσβλητο θεμελιώδες αξίωμα. Οι εξαιρέσεις σε κάθε άκρο, αν και είναι πραγματικές, δε συμπεριλαμβάνονται στο τελικό αποτέλεσμα γιατί αλληλοαπορρίπτονται. Για παράδειγμα, αν πάρουμε μία λεκάνη γεμάτη βότσαλα και ζυγίσουμε το καθένα χωριστά, μπορεί στο τέλος να βρούμε πως ο μέσος όρος του βάρους καθενός είναι 145 γραμμάρια. Αλλά αυτό το αποτέλεσμα δε μας φανερώνει τίποτε σχετικά με την πραγματική φύση των βότσαλων. Και αν κάποιος πιστέψει, σύμφωνα με το προηγούμενο αποτέλεσμα, ότι μπορεί με την πρώτη προσπάθεια να βρει ένα βότσαλο 145 γραμμάρια, τότε σίγουρα θα απογοητευθεί. Πραγμα-

τικά, είναι δυνατόν να ψάχνει επί πολύ δίχως να καταφέρει να ανακαλύψει ένα μόνο βότσαλο που να ζυγίζει τόσο.

Η στατιστική μέθοδος παρουσιάζει τα γεγονότα στο φως ενός ιδανικού μέσου όρου, αλλά δε μας δίνει μια εικόνα για την εμπειρική τους πραγματικότητα. Αν αντανακλά μια αδιαφιλονίκητη όψη της πραγματικότητας, μπορεί να διαστρεβλώσει επικίνδυνα την ισχύουσα αλήθεια και αυτό αληθεύει ιδιαίτερα για θεωρίες που βασίζονται σε στατιστικές. Πάντως το σημείο διάκρισης των πραγματικών γεγονότων είναι η ατομικότητά τους. Χωρίς να το τονίζω ιδιαίτερα, μπορεί να πει κανείς πως η πραγματική εικόνα συνίσταται από εξαιρέσεις στον κανόνα, πράγμα που σημαίνει πως η πραγματικότητα έχει σαν κύρια νότα της την *έλλειψη κανονικότητας*. Αυτούς τους συλλογισμούς πρέπει να κάνουμε όποτε γίνεται λόγος για κάποια θεωρία που οδηγεί στην αυτογνωσία. Δεν υπάρχει και δεν μπορεί να υπάρξει αυτογνωσία βασισμένη σε θεωρητικές παραδοχές, γιατί αντικείμενό της είναι κάποιο άτομο – μια σχετική εξαίρεση και ένα ακανόνιστο φαινόμενο. Ο χαρακτηρισμός που ταιριάζει λοιπόν στο άτομο δεν είναι ούτε «παγκόσμιο», ούτε «κανονικό», αλλά μοναδικό. Δεν πρέπει να υπολογίζεται σαν μία επαναλαμβανόμενη ενότητα, αλλά σαν κάτι μοναδικό και ενιαίο που σε τελική ανάλυση δεν μπορεί ούτε να γίνει γνωστό ούτε να συγκριθεί με κάτι άλλο. Παράλληλα ο άνθρωπος ανήκει σε κάποιο είδος και γι' αυτό πρέπει να περιγράφεται και να μελετάται σαν στατιστική ή συγκριτική μονάδα, διαφορετικά δεν μπορούμε να πούμε τίποτε γενικό για αυτόν. Έτσι καταλήγουμε σε μια αν-

θρωπολογία ή ψυχολογία με μια αφηρημένη εικόνα του ανθρώπου σαν μέση μονάδα από την οποία αφαιρούνται όλα τα ατομικά γνωρίσματα. Αλλά ακριβώς αυτά τα γνωρίσματα έχουν υπέρτατη σημασία για την κατανόηση του ανθρώπου. Αν θέλουμε να γνωρίσουμε ένα ιδιαίτερο ανθρώπινο πλάσμα, πρέπει να παραμερίσουμε κάθε επιστημονική γνώση που συνδέεται με το μέσο άνθρωπο και να ξεχάσουμε κάθε θεωρία προκειμένου να υιοθετήσουμε μια εντελώς νέα και απροκατάληπτη στάση. Μπορούμε να κατανοήσουμε τον άνθρωπο μόνο με ένα καθαρό και ανοιχτό νου, αλλά για να τον γνωρίσουμε ή να διεισδύσουμε στο χαρακτήρα του χρειαζόμαστε κάθε είδους γενικότερη γνώση για το ανθρώπινο γένος.

Είτε επιθυμούμε να κατανοήσουμε κάποιο συνάνθρωπο, είτε να γνωρίσουμε τον εαυτό μας, χρειάζεται να αφήσουμε κατά μέρος κάθε θεωρητική υπόθεση. Επειδή η επιστημονική γνώση δε χαίρει απλά παγκόσμιας εκτίμησης, αλλά υπολογίζεται από το σύγχρονο άνθρωπο σαν μοναδική διανοητική και πνευματική αυθεντία, για να κατανοήσουμε το άτομο είμαστε υποχρεωμένοι πολλές φορές να την αγνοήσουμε. Η θυσία αυτή δεν είναι τόσο εύκολη, γιατί η επιστημονική στάση δεν μπορεί να παραμερίσει τόσο ξέγνοιαστα την υπευθυνότητά της. Και αν ο ψυχολόγος συμβαίνει να είναι ένας γιατρός που δε θέλει μόνο να ταξινομήσει τον ασθενή του επιστημονικά, αλλά και να τον κατανοήσει σαν ανθρώπινο πλάσμα, απειλείται με μια σύγκρουση καθηκόντων ανάμεσα στις δύο διαμετρικά αντίθετες και αλληλοσυγκρουόμενες θέσεις, της γνώσης και της κατανόησης. Η σύγκρουση αυτή δεν μπορεί να ξεπεραστεί από κάποιο

«είτε... είτε...», αλλά μόνο από ένα είδος αμφίδρομης σκέψης όπου ο γιατρός δρα σε μια κατεύθυνση ενώ έχει υπόψη του και κάποια άλλη.

Με βάση το γεγονός ότι πολλές φορές η γνώση επενεργεί αρνητικά στην *κατανόηση*, οι κρίσεις που διατυπώνονται με αυτόν τον τρόπο μοιάζουν με παραδοξολογίες. Κρίνοντας επιστημονικά, το άτομο δεν είναι παρά μια μονάδα που επαναλαμβάνεται διαρκώς και θα μπορούσε κάλλιστα να προσδιοριστεί με κάποιο γράμμα της αλφάβητου. Από την άποψη της κατανόησης, είναι το μοναδικό πλάσμα που όταν απογυμνωθεί από κάθε επιστημονική συμμόρφωση και κανονικότητα αποτελεί το υπέρτατο μοναδικό και πραγματικό αντικείμενο της έρευνας. Ο γιατρός θα πρέπει, πάνω από όλα, να έχει συνείδηση αυτής της αντίθεσης. Από τη μία είναι εξοπλισμένος με τις στατιστικές αλήθειες της επιστημονικής του εξάσκησης και από την άλλη έρχεται αντιμέτωπος με το καθήκον της θεραπείας ενός ασθενή που, ιδιαίτερα στην περίπτωση της ψυχοπάθειας, απαιτεί *ατομική κατανόηση*. Όσο τυπικότερη είναι η θεραπεία, τόσο περισσότερες αντιδράσεις προκαλεί στον ασθενή και τόσο περισσότερο περιπλέκεται η ίαση. Ο ψυχοθεραπευτής νιώθει υποχρεωμένος να λάβει υπόψη του την ατομικότητα του ασθενή σαν ένα ουσιαστικό τμήμα της όλης εικόνας του και να κατανείμει ανάλογα τις μεθόδους του. Σε όλο το πεδίο της ιατρικής έχει αναγνωριστεί σήμερα το γεγονός πως καθήκον του γιατρού είναι να θεραπεύσει τον ασθενή και όχι κάποια αφηρημένη ασθένεια.

Η ιδιαίτερη περίπτωση της ιατρικής είναι ένα μόνο παράδειγμα του γενικότερου προβλήματος της

μόρφωσης και της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Η επιστημονική μόρφωση βασίζεται σε αφηρημένη γνώση και σε στατιστικές αλήθειες και για αυτό παρέχει μια αναληθή και ορθολογιστική εικόνα του κόσμου, στον οποίο το άτομο, όντας περιθωριακό φαινόμενο, δεν παίζει κανέναν απολύτως ρόλο. Και όμως, το άτομο αποτελεί ένα στοιχείο που δεν υπόκειται σε κανόνες· είναι ο αληθινός και αυθεντικός φορέας της πραγματικότητας, ο *συγκεκριμένος* άνθρωπος, σε αντίθεση με τον εξωπραγματικό ιδεώδη και κανονικό άνθρωπο στον οποίο αναφέρονται οι επιστημονικές θεωρίες. Το βασικότερο όμως είναι ότι οι περισσότερες φυσικές επιστήμες προσπαθούν να παρουσιάσουν τα αποτελέσματα των ερευνών τους χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τον άνθρωπο και έτσι η συνεισφορά της ψυχής, που είναι αναπόσπαστος παράγοντας, παραμένει αόρατη. Εδώ αποτελεί εξαίρεση η σύγχρονη φυσική που παραδέχεται ότι το παρατηρούμενο δεν είναι ανεξάρτητο από τον παρατηρητή. Κάτω από αυτή τη σκοπιά, η επιστήμη μεταφέρει μια εικόνα του κόσμου, στην οποία φαίνεται να μην έχει θέση η πραγματική ανθρώπινη ψυχή –σε πλήρη αντίθεση με τους «ανθρωπιστές».

Κάτω από την επίδραση των επιστημονικών θεωριών, όχι μόνο η ψυχή, αλλά και ο άνθρωπος –το άτομο και ασφαλώς όλα τα συμβάντα που το αφορούν– έχουν υποστεί μια υποβάθμιση και μια διαδικασία διαστρέβλωσης που αποσύνθεσε την εικόνα της πραγματικότητας και τη μετέτρεψε σε αναλογίες του μέσου όρου. Δε θα έπρεπε να υποτιμήσουμε το ψυχολογικό αποτέλεσμα της στατιστικής εικόνας του κόσμου: παραμερίζει το άτομο για χάρη ανώνυ-

μων μονάδων που ολοκληρώνονται σε μαζικούς σχηματισμούς. Αντί για συγκεκριμένα άτομα, η επιστήμη μας εφοδιάζει με ονόματα οργανισμών και στο ανώτατο σημείο με την αφηρημένη ιδέα του Κράτους σαν κανόνα της πολιτικής πραγματικότητας. Συνεπώς η ηθική ευθύνη του ατόμου αντικαθίσταται αναπόφευκτα από τη λογική του Κράτους (*raison d'etat*). Στη θέση της ηθικής και νοητικής διαφοροποίησης του ατόμου έχουμε την κοινωνική συναλλαγή και την ανύψωση του βιοτικού επιπέδου. Ο σκοπός και το νόημα της ιδιωτικής ζωής (που είναι και η μόνη πραγματική ζωή) δεν έγκειται πλέον στην ατομική ανάπτυξη, αλλά στην πολιτική του Κράτους που επιβάλλεται στο άτομο από εξωγενείς παράγοντες και συνίσταται στην εκπλήρωση μιας αφηρημένης ιδέας, με υπέρτατο σκοπό την προσέγκυση όλης της ζωής γύρω της. Βαθμιαία το άτομο στερείται από την ηθική απόφαση για το πώς θα ζήσει τη ζωή του· συμπεριφέρεται, τρέφεται, ντύνεται και μορφώνεται σαν κοινωνική μονάδα· προσαρμόζεται στις κατάλληλες στεγαστικές μονάδες ή διασκεδάζει σύμφωνα με τα πρότυπα που ευχαριστούν και ικανοποιούν τις μάζες. Οι εξουσιαστές με τη σειρά τους είναι και οι ίδιοι κοινωνικές μονάδες που ξεχωρίζουν μόνο από το γεγονός ότι αποτελούν ειδικευμένα φερέφωνα του πολιτειακού δόγματος· πρόσωπα ικανά να κρίνουν, αλλά είναι τόσο εξειδικευμένα που καθίστανται εντελώς άχρηστα πέρα από την αρμοδιότητά τους. Η κρατική πολιτική θα αποφασίσει τι πρέπει να διδαχτεί ή να μελετηθεί.

Το επιφανειακά παντοδύναμο δόγμα του Κράτους κατευθύνεται με τη σειρά του, στο όνομα της κυβερ-

νητικής πολιτικής, από αυτούς που κατέχουν τις υψηλές θέσεις στην κυβέρνηση, όπου βρίσκεται συγκεντρωμένη όλη η δύναμη. Οποιοσδήποτε κατακτήσει, είτε με εκλογές είτε δικτατορικά, κάποια από αυτές τις θέσεις, δεν είναι πλέον υποτελής στην εξουσία, γιατί αυτός ο ίδιος αποτελεί την πολιτική του Κράτους και μέσα στα όριά της μπορεί να εργάζεται για τη δική του διάκριση. Σαν το Λουδοβίκο XIV μπορεί να πεί «L'etat c'est moi.» Έτσι, γίνεται το μοναδικό, ή ένα από τα λίγα άτομα που μπορούν να κάνουν χρήση της ατομικότητάς τους αν γνωρίζουν πώς να διαφοροποιηθούν από το δόγμα της πολιτείας. Πάντως μοιάζουν περισσότερο με σκλάβους της ίδιας τους της φαντασίας. Αυτός ο μονοπλευρισμός αντισταθμίζεται ψυχολογικά από ασυνείδητες και αντίθετες ροπές. Η σκλαβιά και η επαναστατικότητα συσχετίζονται αδιάσπαστα. Συνεπώς, ολόκληρος ο οργανισμός διαπερνάται από την κορυφή ως τα νύχια από ανταγωνισμό και δυσπιστία. Πέρα από αυτό, για να αντισταθμίσει το χάος, η μάζα παράγει πάντα έναν «Ηγέτη» που σχεδόν τελεσίδικα γίνεται το θύμα της ίδιας του της διογκωμένης εγωιστικής συνείδησης, όπως μας δείχνουν τα περισσότερα ιστορικά παραδείγματα.

Λογικά, αυτή η εξέλιξη θεωρείται αναπόφευκτη από τη στιγμή που το άτομο ενώνεται με τις μάζες και καθίσταται πλέον άχρηστο. Πέρα από τις εξάρσεις των τεράστιων ανθρώπινων μαζών, στις οποίες έτσι και αλλιώς εξαφανίζεται το άτομο, ένας από τους κύριους παράγοντες που ευθύνεται για την ψυχολογική νοοτροπία της μάζας είναι ο επιστημονικός ορθολογισμός που κλέβει από το άτομο τις βά-

σεις και την αξιοπρέπειά του. Σαν κοινωνική μονάδα έχασε την ατομικότητά του ή έγινε κάποιο νούμερο στη γραφειοκρατία των στατιστικών. Μπορεί να παίζει μόνο το ρόλο μιάς ασήμαντης συναλλακτικής μονάδας. Αν το δούμε λογικά και από απόσταση, αυτή η άποψη μας εμποδίζει να μιλήσουμε για την αξία και το νόημα του ατόμου. Ασφαλώς, δύσκολα μπορεί να φανταστεί κανείς πως έφτασε κάποιος κάποτε να προικίσει την ατομική ανθρώπινη ζωή με τόση αξιοπρέπεια, τη στιγμή που η αλήθεια για το αντίθετο είναι τόσο χειροπιαστή όσο και η σάρκα του χεριού μας.

Αν δούμε το θέμα από αυτή την οπτική γωνία, το άτομο έχει πραγματικά μηδαμινή αξία και οποιοσδήποτε προσπαθήσει να απορρίψει κάτι τέτοιο θα καταλάβει σύντομα ότι του λείπουν τα επιχειρήματα. Το ότι το άτομο αισθάνεται πως το ίδιο ή τα μέλη της οικογένειάς του ή οι ευυπόληπτοι φίλοι του είναι σημαντικοί, υπογραμίζει την ελαφρά κωμική υποκειμενικότητα των συναισθημάτων του. Γιατί τι είναι οι λίγοι σε σύγκριση με δέκα ή εκατό χιλιάδες, για να μην πούμε ένα εκατομμύριο; Αυτό μου θυμίζει το επιχείρημα ενός βαθυστόχαστου φίλου με τον οποίο βρέθηκα κάποτε σε μια μεγάλη συγκέντρωση ανθρώπων. Ξαφνικά φώναξε, «Εδώ βρίσκεται η πιο κραυγαλέα αιτία για να μην πιστεύεις στην αθανασία: όλοι αυτοί οι άνθρωποι θέλουν να είναι αθάνατοι!».

Όσο μεγαλύτερο είναι το πλήθος τόσο πιο ατίθασο γίνεται το άτομο. Όταν όμως το άτομο κυριευτεί από την αίσθηση της ίδιας του της ασημαντότητας και ανικανότητας και αισθανθεί πως η ζωή του έχασε το νόημά της – μια ζωή που δεν ταυτίζεται με τη δη-

μόσια συναλλαγή, ούτε με τα υψηλά βιοτικά επίπεδα— βρίσκει στο δρόμο να σκλαβωθεί από το Κράτος και χωρίς να το γνωρίζει ή να το θέλει γίνεται ο προσηλυτιστής του. Ο επιδερμικός άνθρωπος που δειλιάζει μπροστά στις παραταγμένες στρατιωτικές δυνάμεις, δεν έχει τη δύναμη να πολεμήσει τις αποδείξεις των αισθήσεων και της λογικής του. Όμως αυτό ακριβώς συμβαίνει σήμερα. Στέκουμε όλοι μαγεμένοι και τρομαγμένοι από τις στατιστικές αλήθειες και τα μακροσκελή νούμερα, ενώ βομβαρδιζόμαστε καθημερινά από τη μηδαμινότητα και ματαιότητα της προσωπικότητας του ατόμου, μια και δεν αντιπροσωπεύεται ούτε προσωποποιείται από κανένα μαζικό οργανισμό. Αντίθετα αυτές οι προσωπικότητες που βαδίζουν αγέρωχα στην παγκόσμια σκηνή και οι φωνές τους ακούγονται πολύ μακρύτερα στο παθητικό κοινό, φαίνεται πως αντιπροσωπεύουν κάποια μαζική κίνηση. Για αυτό είτε αποθεώνονται είτε προκαλούν απέχθεια. Επειδή εδώ τον κυρίαρχο ρόλο τον έχει η μάζα, αμφισβητείται κατά πόσο το μήνυμα που φέρουν είναι προσωπικό και κατά πόσο λειτουργούν σαν εκφράστες της κοινής γνώμης.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες λίγο μας εκπλήσσει το γεγονός ότι η ατομική κρίση γίνεται όλο και πιο αβέβαιη και το ότι η ευθύνη μαζικοποιείται όλο και περισσότερο, δηλαδή μετατοπίζεται από το άτομο και προσάπτεται σε κάποιο συλλογικό φορέα. Με αυτόν τον τρόπο το άτομο μεταβάλλεται όλο και περισσότερο σε λειτουργία της κοινωνίας, που με τη σειρά της σφετερίζεται τη λειτουργία του πραγματικού φορέα της ζωής, αφού στην πραγματικότητα η κοινωνία δεν είναι παρά μια αφηρημένη ιδέα, όπως

και το Κράτος. Και τα δύο έχουν λάβει υπόσταση, πράγμα που σημαίνει πως έχουν αυτονομηθεί. Ιδιαίτερα το Κράτος, έγινε μια απόλυτα ζωντανή προσωπικότητα από την οποία περιμένουμε τα πάντα. Στην πραγματικότητα δεν είναι παρά ένα προσωπείο για τα άτομα που ξέρουν να το χειρίζονται καλά. Έτσι, η συνταγματική πολιτεία εξελίσσεται σε μια κατάσταση πρωτογενούς μορφής κοινωνίας, όπου ο καθένας υπόκειται στον αυτοκρατικό κανόνα ενός αρχηγού ή μιας ολιγαρχίας.

II

Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΣΑΝ ΑΝΤΙΣΤΑΘΜΙΣΜΑ ΣΤΗ ΝΟΟΤΡΟΠΙΑ ΤΗΣ ΜΑΖΑΣ

Προκειμένου να αποδεσμευτεί η φαντασία του κυρίαρχου Κράτους –με άλλα λόγια τα χέρια αυτών που το χειρίζονται– από κάθε είδους περιορισμό, όλα τα κοινωνικοπολιτικά κινήματα προσπαθούν να αποκόψουν τις *θρησκείες* από τα υπόβαστά τους. Επειδή έχουν σκοπό να μεταμορφώσουν το άτομο σε κρατική μηχανή, πρέπει να το αποκόψουν από οποιαδήποτε άλλη εξάρτηση. Θρησκεία όμως σημαίνει εξάρτηση και υποταγή στα γεγονότα της υπερβατικής εμπειρίας, που δεν έχουν σχέση με κοινωνικές ή φυσικές συνθήκες, αλλά ασχολούνται κύρια με την ψυχική στάση του ατόμου.

Από την άλλη, για να υπάρξει θέση απέναντι στις εξωτερικές συνθήκες της ζωής, χρειάζεται να υπάρχει και ένα σημείο αναφοράς πέρα από αυτές. Οι θρησκείες δίνουν, ή λένε ότι δίνουν, ένα τέτοιο σημείο επιτρέποντας συνεπώς στο άτομο να εξασκήσει

την κρίση και τη δύναμή του να παίρνει αποφάσεις. Υποστηρίζουν πως του παρέχουν κάποια προφύλαξη ενάντια στη φανερή και αναπόφευκτη δύναμη των περιστάσεων στις οποίες είναι εκτεθειμένο. Αν η στατιστική είναι η μοναδική πραγματικότητα, τότε παίζει και το ρόλο της μοναδικής εξουσίας. Υπάρχει μόνο μία κατάσταση και αφού δεν υπάρχει κάποια αντίθετη, η κρίση και η απόφαση παύουν να υφίστανται και θεωρούνται απώλεια χρόνου. Το άτομο είναι καταδικασμένο να μετατραπεί σε εργαλείο της στατιστικής -δηλαδή ένα κρατικό εργαλείο.

Οι θρησκείες όμως κηρύσσουν κάποια άλλη εξουσία αντίθετη προς την «εγκόσμια». Το δόγμα της εξάρτησης του ανθρώπου από το Θεό, διεκδικεί το άτομο τόσο, όσο και ο κόσμος. Τέτοιες απόλυτες απαιτήσεις πιθανά να το απομονώνουν από τον κόσμο, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που αποξενώνεται από τον εαυτό του όταν υποκύπτει στη μαζική νοοτροπία. Στην περίπτωση της θρησκείας και για χάρη του θρησκευτικού του πιστεύω χάνει συνήθως την κρίση και την αποφασιστικότητά του, όπως ακριβώς και στην περίπτωση του Κράτους. Αυτός είναι ο σκοπός των θρησκειών, εκτός βέβαια και αν συμβιβαστούν με το Κράτος. Σε αυτή την περίπτωση καλύτερα να τις ονομάζουμε «θρησκευάματα» και όχι «θρησκείες». Ένα θρήσκευμα εκφράζει κάποια συγκεκριμένη συλλογική πίστη, ενώ η λέξη *θρησκεία* εκφράζει μια υποκειμενική σχέση με κάποιους συγκεκριμένους, μεταφυσικούς, υπεργίγινους παράγοντες. Το θρήσκευμα είναι μία ομολογία πίστης με μαζική απήχηση. Δηλαδή, πρόκειται για κάποια κοινωνική υπόθεση, αντίθετη με την έννοια και το σκοπό της θρησκείας

που αφορά στη σχέση του ατόμου με το Θεό (Χριστιανισμός, Ιουδαϊσμός, Ισλαμισμός) ή την ατραπό της λύτρωσης και απελευθέρωσης (Βουδισμός). Όλα τα έθιμα κατάγονται από αυτό το βασικό στοιχείο, το οποίο όμως, χωρίς την ατομική υπευθυνότητα προς το Θεό, δεν είναι τίποτε άλλο παρά συμβατική ηθική.

Συμβιβασμένα με τη γήινη πραγματικότητα, τα θρησκευματα είναι υποχρεωμένα να επιχειρούν μια προοδευτική κωδικοποίηση των απόψεων, των δογμάτων και εθίμων τους τόσο εκτεταμένη και εξωτερική, ώστε μειώνουν το αυθεντικό θρησκευτικό τους στοιχείο –τη ζωντανή σχέση και την άμεση αντιμετώπιση του υπεργίγινου σημείου αναφοράς τους. Η θρησκεία μετράει την αξία και σημασία της υποκειμενικής θρησκευτικής σχέσης με το μέτρο του παραδοσιακού δόγματος. Όπου δε συμβαίνει κάτι τέτοιο, όπως στον Προτεσταντισμό, αμέσως μόλις θρεθεί κάποιος που πιστεύει ότι καθοδηγείται από τη Θεία Θέληση, ακούγονται φήμες για ασκητισμό, φατρίες και εκκεντρικότητες. Το θρήσκευμα ταυτίζεται με την παγιοποιημένη εκκλησία, ή με άλλα λόγια, δημιουργεί ένα λαϊκό ίδρυμα στα μέλη του οποίου δεν περιλαμβάνονται μόνο αληθινοί πιστοί, αλλά και ένας μεγάλος αριθμός «αδιάφορων» ανθρώπων που ανήκουν στο θρήσκευμα μόνο και μόνο από τη δύναμη της συνήθειας. Εδώ η διαφορά ανάμεσα στη θρησκεία και το θρήσκευμα γίνεται ολοφάνερη. Συνεπώς, η συμμετοχή σε κάποιο θρήσκευμα δεν είναι πάντα θρησκευτικό γεγονός, αλλά κοινωνικό και σαν τέτοιο, δεν κάνει απολύτως τίποτε για να προσφέρει στο άτομο κάποια θεμέλια. Για να συντηρηθεί εξαρ-

τάται αποκλειστικά από μία εξουσία που δεν ανήκει σε αυτόν τον κόσμο. Εδώ το κριτήριο δεν είναι η υποκριτική υπηρεσία προς το θρήσκευμα, αλλά το ψυχολογικό γεγονός πως η ζωή του ατόμου δεν καθορίζεται από το εγώ και τις απόψεις του ή από κοινωνικούς παράγοντες, αλλά από μία υπερβατική ηγεσία. Δεν είναι οι ηθικές αρχές, παρ' όλη την ανωτερότητά τους, ούτε και τα θρησκευτά, παρ' όλη την ορθοδοξία τους, που προσφέρουν τα θεμέλια της ελευθερίας και της αυτονομίας του ατόμου, αλλά η εμπειρική γνώση. Εκείνη η αδιάψευστη εμπειρία μιας έντονα προσωπικής και αμοιβαίας σχέσης ανάμεσα στον άνθρωπο και κάποια ουράνια αρχή, που ενεργεί σαν αντίβαρο προς τον «κόσμο» και τη «λογική» του.

Μια τέτοια διαπίστωση δε θα ικανοποιήσει ούτε τον άνθρωπο της μάζας ούτε το συλλογικό πιστό. Για τον πρώτο, η κρατική πολιτική είναι η ανώτατη αρχή σκέψης και ενέργειας. Αυτός ήταν και ο σκοπός για τον οποίο ανατράφηκε και επομένως επιτρέπει στο άτομο το δικαίωμα ύπαρξης μόνον όταν εκπροσωπεί κάποια κρατική λειτουργία. Από την άλλη, ο πιστός παραδέχεται πως το Κράτος έχει έναν ηθικό και έναν πραγματικό προσανατολισμό· ομολογεί πως όχι μόνο ο άνθρωπος, αλλά και το Κράτος υπόκειται στην κυριαρχία του «Θεού» και σε περίπτωση αμφιβολίας η ανώτατη απόφαση ανήκει στο Θεό. Επειδή δε θεωρώ δεδομένη καμιά μεταφυσική κρίση, είμαι αναγκασμένος να αφήσω ανοιχτό το ζήτημα του κατά πόσο ο φαινομενικός κόσμος του ανθρώπου και η φύση γενικότερα αποτελεί το «αντίθετο» του Θεού. Αυτό που μπορώ να κάνω είναι να υποδείξω πως όχι

μόνο είναι βέβαιη η ψυχολογική αντίθεση ανάμεσα σε αυτά τα δυο επίπεδα εμπειρίας στην Καινή Διαθήκη, αλλά η τελευταία μπορεί ακόμη να χρησιμεύσει σαν ένα πολύ σαφές παράδειγμα για την αρνητική στάση των δικτατορικών Κρατών προς τη Θρησκεία και της Εκκλησίας προς τον αθεϊσμό και τον υλισμό.

Ο άνθρωπος σαν κοινωνικό όν δεν είναι δυνατό να υπάρξει για μεγάλο χρονικό διάστημα χωρίς κάποιο δεσμό με την κοινότητα. Κατά τον ίδιο τρόπο, το άτομο δεν πρόκειται να βρεί ποτέ την αληθινή δικαίωση για την ύπαρξη και την πνευματική και ηθική του αυτονομία, παρά μόνον σε εκείνη την υπεργήινη αρχή που μπορεί να εξισορροπεί την πολυδύναμη επίδραση των εξωτερικών παραγόντων. Το άτομο που δεν έχει πρόσβαση στο Θεό δεν μπορεί να αντισταθεί με δικά του μέσα στις φυσικές και ηθικές έλξεις του κόσμου. Για αυτό και χρειάζεται την απόδειξη της εσωτερικής υπερβατικής εμπειρίας που μπορεί να τον προστατέψει από την αναπόφευκτη υποταγή στη μάζα. Μια νοητική ή έστω ηθική διείσδυση στη γελοιοποίηση και ηθική ανευθυνότητα του ανθρώπου είναι μία αρνητική μόνο αναγνώριση της μάζας που μόλις ισοδυναμεί με κάποια περιπλάνηση προς το δρόμο της εξατομίκευσης. Λείπει η καθοδηγητική δύναμη της θρησκευτικής πίστης επειδή πλέον εκλογικεύθηκε. Το δικτατορικό Κράτος διαθέτει ένα μεγάλο πλεονέκτημα, σε σύγκριση με την αστική λογική, μαζί με το άτομο καταπίνει και όλες τις θρησκευτικές δυνάμεις. Το Κράτος πήρε τη θέση του Θεού. Από αυτή την οπτική γωνία καταλαβαίνουμε για ποιο λόγο οι δικτατορίες στην εφαρμογή τους είναι θρησκειές και η κρατική σκλαβιά μια μορ-

φή λατρείας. Η θρησκευτική λειτουργία όμως, δεν είναι δυνατόν να παραμερίζεται και να διαστρεβλώνεται με αυτό τον τρόπο χωρίς να δημιουργούνται κρυφές αμφιβολίες που καταπιέζονται αμέσως ώστε να αποφύγουν τη σύγκρουση με τις επικρατούσες τάσεις απέναντι στη νοοτροπία της μάζας. Το αποτέλεσμα, όπως πάντα σε τέτοιες περιπτώσεις, είναι παρέκκλιση που παίρνει τη μορφή *φανατισμού*. Αυτός με τη σειρά του χρησιμοποιείται σαν όπλο για να εξολοθρέψει και την τελευταία σπίθα αντίθεσης. Η ελεύθερη γνώμη καταπνίγεται και η ηθική απόφαση καταπιέζεται με κτηνωδία, με το πρόσχημα πως ο σκοπός αγιάζει ακόμη και τα πρόστυχα μέσα. Η κρατική πολιτική εξελίσσεται σε θρήσκευμα, ο ηγέτης γίνεται ημίθεος πέρα από το καλό ή το κακό και οι ψηφοφόροι τους τιμούνται σαν ήρωες, μάρτυρες, απόστολοι, ιεροκήρυκες. Υπάρχει μόνο *μία* αλήθεια και καμιά άλλη πέρα από αυτήν. Είναι το ιερό των ιερών και δεν επιδέχεται κριτική. Οποιοσδήποτε σκέφτεται διαφορετικά είναι αιρετικός και, όπως ήδη γνωρίζουμε από την ιστορία, απειλείται με μάλλον δυσάρεστες τιμωρίες. Μόνο ο ηγέτης που κρατάει την πολιτική εξουσία στα χέρια του, μπορεί να ερμηνέψει το πολιτικό δόγμα αυθεντικά, και το κάνει, όπως όμως τον συμφέρει. Όταν το άτομο γίνεται αριθμημένη κοινωνική μονάδα μέσω του μαζικού κανόνα και η πολιτεία ανέρχεται στην υπέρτατη εξουσία, το μόνο που περιμένει κανείς είναι πως και η θρησκευτική λειτουργία θα καταποντιστεί. Η θρησκεία, όπως η προσεκτική παρατήρηση και ο υπολογισμός ορισμένων αόρατων και ανεξέλεγκτων παραγόντων, είναι *μία ενστικτώδης στάση*, ιδιαίτερο γνώρισμα του

ανθρώπου, και οι εκδηλώσεις της διαφαίνονται σε όλη την εξέλιξη της ανθρώπινης ιστορίας. Ο προφανής σκοπός της είναι να συγκρατεί την ψυχική ισορροπία, γιατί ο φυσικός άνθρωπος διαθέτει μία εξίσου φυσική «γνώση» του γεγονότος πως οποιαδήποτε στιγμή οι συνειδητές του λειτουργίες μπορούν να ανατραπούν από ανεξέλεγκτα εξωτερικά ή εσωτερικά συμβάντα. Για αυτό φρόντιζε πάντα να εξασφαλίζει με κατάλληλα θρησκευτικά μέσα κάθε απόφαση που μπορεί να είχε συνέπειες τόσο για τον εαυτό του, όσο και για τους άλλους. Στις αόρατες δυνάμεις γίνονταν προσφορές, αναγγέλονταν μεγαλόσχημες ευλογίες και εκτελούνταν κάθε είδους επίσημα τυπικά. Πάντου και πάντα υπήρχαν *rites d' entree et de sortie* (τελετουργίες έναρξης και τέλους) που η μαγική τους αποτελεσματικότητα απορρίφθηκε και κατηγορήθηκαν σαν μαγγανείες και προλήψεις από εκείνους τους ορθολογιστές που είναι ανίκανοι για παραπέρα ψυχολογική εμβάθυνση. Πάνω από όλα όμως, η μαγεία έχει ένα ψυχολογικό αποτέλεσμα που η σημασία του δε θα έπρεπε να υποτιμηθεί. Η εκτέλεση μιας «μαγικής» εργασίας δίνει στο άτομο που την εκτελεί μια αίσθηση σιγουριάς που είναι απόλυτα ουσιαστική για τη λήψη κάποιας απόφασης, γιατί η απόφαση είναι αναπόφευκτα κάτι το μονόπλευρο, οπότε και δίκαια θεωρείται ριψοκίνδυνη. Ακόμη και ένας δικτάτορας θεωρεί απαραίτητο όχι μόνο να συνοδεύει τις κρατικές ενέργειες με απειλές, αλλά και να τις εκθέτει με κάθε είδους επισημότητες. Οι ορχήστρες, οι σημαίες, τα λάβαρα, οι παραστάσεις και τα παρωχημένα συνθήματα δε διαφέρουν ουσιαστικά από τους κανονιοβολισμούς, τα ξόρκια και τα πυροτεχνήματα

που χρησιμοποιεί η εκκλησία για να διώξει τους δαίμονες. Μόνο που οι υποβλητικές παρελάσεις της κρατικής δύναμης αναδύουν ένα συλλογικό αίσθημα σιγουριάς, το οποίο όμως, αντίθετα από τις θρησκευτικές εμπειρίες, δεν τον προφυλάσσει από τον εσωτερικό του δαιμονισμό. Συνεπώς προσκολλάται όλο και περισσότερο στη δύναμη του Κράτους –δηλαδή της μάζας– στηριζόμενος πάνω της τόσο φυσικά όσο και ηθικά, δίνοντας έτσι το τελικό χτύπημα στην κοινωνική του ανικανότητα. Το Κράτος –όπως και η Εκκλησία– απαιτεί ενθουσιασμό, αυτοθυσία και αγάπη· και αν η θρησκεία απαιτεί ή προϋποθέτει το «φόβο του Θεού» τότε και το δικτατορικό Κράτος προσπαθεί σίγουρα να παρέχει τον απαιτούμενο φόβο.

Όταν ο ορθολογιστής κατευθύνει την κύρια δύναμη της επίθεσής του προς τη μαγική αποτελεσματικότητα της τελετουργίας, έτσι όπως επιβεβαιώνεται από την παράδοση, στην πραγματικότητα αποτυχαίνει ολοκληρωτικά να βρεί το στόχο του. Το ουσιαστικό σημείο, δηλαδή το ψυχολογικό αποτέλεσμα, παραβλέπεται, μολονότι και οι δύο παρατάξεις το χρησιμοποιούν για εντελώς αντίθετους σκοπούς. Μια παρόμοια κατάσταση επικρατεί και στη σύλληψη του σκοπού. Οι στόχοι της θρησκείας – απελευθέρωση από το σατανά, συμφιλίωση με το θεό, μεταθανάτιες αμοιβές κ.λπ. – μεταβάλλονται σε εγκόσμιες υποσχέσεις για απαλλαγή από τη φροντίδα του επιούσιου, για δίκαιη κατανομή των εγκόσμιων αγαθών, για παγκόσμια μελλοντική ευημερία και λιγότερες εργατικές ώρες. Το ότι η εκπλήρωση αυτών των υποσχέσεων είναι τόσο μακρινή όσο και ο Παράδεισος, μας δίνει μια ακόμα αναλογία, υπογραμμίζοντας

για άλλη μια φορά το γεγονός πως οι μάζες αποτρέπονται από τον υπερβατικό σκοπό για χάρη μιας εγκόσμιας πίστης που εκθειάζεται με την ίδια θρησκευτική θέρμη την οποία επιδείχνουν τα θρησκευματα.

Δε χρειάζεται να απαριθμήσουμε όλους τους παραλληλισμούς ανάμεσα στις εγκόσμιες και υπερκόσμιες θρησκείες, αλλά πρέπει να δώσουμε έμφαση στο γεγονός πως μια φυσική λειτουργία όπως η θρησκευτική, δεν μπορεί να αντικατασταθεί με τον ορθολογισμό και την επονομαζόμενη διαφωτισμένη κριτική. Σίγουρα μπορείτε να θεωρήσετε τα δογματικά περιεχόμενα των θρησκευμάτων σαν αντιφατικά και να τα εξευτελίσετε, αλλά αυτές οι μέθοδοι αποτυγχάνουν και δεν καθηλώνουν τη θρησκευτική λειτουργία που χτίζει τα υπόβαθρα των θρησκευμάτων. Η θρησκεία, με την έννοια της συνειδητής θεώρησης των υπερλογικών παραγόντων της ψυχής και του ατομικού πεπρωμένου, επανεμφανίζεται –σαθρά παραμορφωμένη– στη θεοποίηση του Κράτους και του δικτάτορα: *Naturam expellas furca tames usque recurret* (Μπορείς να παραμερίσεις τη φύση με το δικράνι, αλλά πάντα θα τη βρίσκεις μπροστά σου). Έτσι, οι αρχηγοί και δικτάτορες ζύγισαν την κατάσταση επακριβώς και έδωσαν τον καλύτερο εαυτό τους για να συγκαλύψουν κάθε φανερό παραλληλισμό με τη θεοποίηση του Καίσαρα και να αποκρύψουν την πραγματική τους δύναμη πίσω από την έννοια του Κράτους, μολονότι βέβαια αυτό δεν αλλάζει τίποτε.

Όπως είπαμε ήδη, το δικτατορικό καθεστώς πέρα από τη στέρηση των ατομικών δικαιωμάτων προκαλεί και μια ψυχική αποξένωση, αποκόβοντας το άτο-

μο από τα θεμέλια της ύπαρξής του. Η ηθική απόφαση του ατομικού ανθρώπινου όντος δε λογαριάζεται πλέον. Το μόνο που μετράει είναι οι τυφλές κινήσεις της μάζας και με αυτό τον τρόπο το ψέμα έγινε η λειτουργική αρχή της πολιτικής δράσης. Το Κράτος αφαιρεί από μέσα του κάθε λογικό συμπέρασμα, πράγμα που αποδειχνέται σιωπηλά από την ύπαρξη πολλών εκατομμυρίων κρατικών σκλάβων, στερημένων από κάθε δικαίωμα.

Τόσο οι δικτατορίες, όσο και οι δογματικές θρησκείες, αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στην ιδέα της *κοινότητας*. Η Εκκλησία από την άλλη, εμφανίζεται σαν ένα συλλογικό ιδεώδες και όταν είναι ιδιαίτερα αδυνατισμένη, όπως στην περίπτωση του Προτεσταντισμού, η οδυνηρή έλλειψη της συνεκτικότητάς της αντισταθμίζεται από την ελπίδα ή την πίστη σε κάποια «εμπειρία της κοινότητας». Είναι γεγονός πως η «κοινότητά» είναι μια αναπόσπαστη βοήθεια για την οργάνωση των μαζών, αλλά ταυτόχρονα και δίκικοπο μαχαίρι. Αν προσθέσουμε άπειρα μηδενικά δεν πρόκειται να φτιάξουμε ποτέ μια μονάδα. Κατά τον ίδιο τρόπο και η αξία κάποιας κοινότητας εξαρτάται από το ηθικό και πνευματικό ανάστημα των ατόμων που τη συγκροτούν. Για αυτό δεν μπορεί να περιμένει κανείς από την κοινότητα κάποιο αποτέλεσμα που θα υπερσκελίσει την υπνωτική επιρροή του περιβάλλοντος -δηλαδή μια πραγματική και θεμελιώδη αλλαγή των ατόμων, είτε προς το καλύτερο είτε προς το χειρότερο. Τέτοιες αλλαγές προέρχονται μόνο από την προσωπική αντιμετώπιση του ανθρώπου προς τον άνθρωπο και όχι από τα κρατικά ή χριστιανικά μαζικά βαπτίσματα που δεν αγγίζουν τον εσωτερικό άνθρωπο.

πο. Όμως τα δικτατορικά καθεστώτα λογαριάζουν χωρίς τον ξενοδόχο παραβλέποντας το ατομικό ανθρώπινο όν, το οποίο θα απαιτήσει τελικά τα δικαιώματά του.

III

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΔΥΣΗΣ ΣΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Αντιμετωπίζοντας αυτή την ανάπτυξη στον εικοστό αιώνα της χριστιανικής μας εποχής, ο δυτικός κόσμος είναι εφοδιασμένος με την κληρονομιά του ρωμαϊκού νόμου, τους μεταφυσικούς θησαυρούς της ιουδαιοχριστιανικής ηθικής και το ιδεώδες των αναλλοίωτων και αναπόσπαστων δικαιωμάτων του ανθρώπου. Με αγωνία ο κόσμος μας αναρωτιέται: πώς μπορεί αυτή η πορεία να σταματήσει ή να στραφεί σε άλλη κατεύθυνση; Δεν έχει νόημα να διασύρουμε τα σοσιαλιστικά κράτη σαν ουτοπικά και να κατηγορούμε τις οικονομικές αρχές τους σαν παράλογες. Και η Δύση που εξασκεί την κριτική, μιλάει μόνο στον εαυτό της, τα επιχειρήματά της ακούγονται μόνο από τη δική της πλευρά και τα οποιαδήποτε αρεστά οικονομικά αξιώματα λειτουργούν μόνο μέχρι του σημείου που είμαστε προετοιμασμένοι να αποδεχτούμε τις θυσίες που συνεπάγονται. Μπορείς να συντελέσεις οποιονδήποτε κοινωνικοοικονομικό αναγραμματισμό θέλεις, αν αφήσεις τρία εκατομμύρια α-

γρότες να πεθάνουν από την πείνα και έχεις στη διάθεσή σου τρία εκατομμύρια άμισθους εργάτες. Ένα τέτοιου είδους κράτος σίγουρα δεν έχει το φόβο καμιάς κοινωνικής ή οικονομικής κρίσης. Όσο καιρό παραμένει η δύναμή του άθικτη –που σημαίνει όσο καιρό εξασκείται η ενεργή αστυνομική δύναμη και διατρέφεται καλά– μπορεί να αυτοσυντηρηθεί για μια μεγάλη περίοδο και μπορεί να μεγαλώσει υπέρογκα τη δύναμή του. Σε συνάρτηση με ένα μεγάλο δείκτη γεννητικότητας, μπορεί να αυξάνει συνεχώς τον αριθμό των άμισθων υπαλλήλων προκειμένου να προηγηθεί από τους ανταγωνιστές του, χωρίς να νοιάζεται για την παγκόσμια αγορά που εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα ημερομίσθια. Ο πραγματικός κίνδυνος μπορεί να προέλθει μόνο από έξω, από την απειλή μιας στρατιωτικής επίθεσης. Αυτός όμως ο κίνδυνος κάθε χρόνο ελαττώνεται, γιατί το πολεμικό δυναμικό των δικτατορικών κρατών αυξάνεται διαρκώς.

Μέχρι εκεί που μπορεί να δει κανείς, υπάρχει μόνο μία δυνατότητα. Η εκ των έσω αποσυγκρότηση της δύναμης, που χρειάζεται όμως να ακολουθήσει τη δική της εσωτερική ανάπτυξη. Οποιαδήποτε εξωτερική υποστήριξη προς το παρόν θα βοηθούσε ελάχιστα, εξαιτίας των υπαρχόντων μέτρων ασφαλείας και του κινδύνου εθνικιστικών αντιδράσεων. Η απολυταρχία διαθέτει ακόμη μια στρατιά φανατικών ιεραποστόλων που εκτελούν τις διαταγές της όσον αφορά την εξωτερική πολιτική. Αυτοί με τη σειρά τους μπορούν να υπολογίζουν σε μια πέμπτη φάλαγγα, που αποτελεί εξασφαλισμένο άσυλο προστατευόμενο από τους νόμους και τη διάρθρωση των δυτικών

κρατών. Επιπλέον, εκείνοι που κατέχουν καίριες θέσεις έχουν εξασθενήσει σημαντικά την αποφασιστικότητα των δημοκρατικών κυβερνήσεων και δεν τους επιτρέπουν να αποκτήσουν τέτοια επιρροή στους ανταγωνιστές τους. Πάντα υπάρχουν δίκαιοι και εραστές της αλήθειας που μισούν το ψέμα και την τυραννία, αλλά κανείς δεν μπορεί να κρίνει αν εξασκούν αποφασιστική επίδραση στις μάζες εξαιτίας της αστυνόμευσης. Μπροστά σε αυτή τη δυσάρεστη κατάσταση, στις δημοκρατικές χώρες επαναλαμβάνεται και πάλι το ερώτημα: πώς μπορεί να ενεργήσει κανείς για να αντιμετωπίσει τη δικτατορική απειλή; Αν και η υπάρχουσα βιομηχανική δύναμη είναι αξιόλογη και το αμυντικό δυναμικό σημαντικό, δεν μπορεί να επαναπαύεται κανείς γιατί γνωρίζει πως ακόμη και τα μεγαλύτερα όπλα, ακόμη και η θαρύτερη βιομηχανία με τα σχετικά υψηλά βιοτικά της επίπεδα, δεν επαρκούν για να ελέγξουν την ψυχική μόλυνση που εξαπλώνεται με θρησκευτικό φανατισμό.

Δυστυχώς, οι άνθρωποι δεν έχουν συνειδητοποιήσει ακόμη το γεγονός πως η προσφυγή στον ιδεαλισμό, τη λογική και τις άλλες αξιόλογες αρετές που μεταδόθηκαν με τόσο ενθουσιασμό, είναι μάλλον πομπώδης. Είναι ένα φτερό στον άνεμο που παρασύρεται μακριά στην καταιγίδα της θρησκευτικής πίστης, όσο διεφθαρμένη και αν μας φαίνεται αυτή η πίστη. Δεν αντιμετωπίζουμε μια περίπτωση που ξεπερνιέται με λογικά ή ηθικά επιχειρήματα, αλλά την παραλυσία των συναισθηματικών δυνάμεων και ιδεών που αναγεννούνται από το πνεύμα των καιρών. Όπως γνωρίζουμε, αυτή η παραλυσία δεν επηρεάζεται ιδιαίτερα από τη νοητική αντίδραση και τις ηθικές

προτροπές. Σε πολλά μέρη του κόσμου οι άνθρωποι συνειδητοποίησαν πως το αντίδοτο σε αυτή την περίπτωση θα έπρεπε να είναι ένα ισόποσο δυναμικό πίστης διαφορετικής υφής, έτσι ώστε η θρησκευτική στάση που θα βασιστεί πάνω του να είναι η μόνη αποτελεσματική άμυνα ενάντια στον κίνδυνο της ψυχικής μόλυνσης. Δυστυχώς αυτό το «να είναι» που εμφανίζεται πάντοτε σε τέτοιους συνειρμούς δείχνει κάποια αδυναμία, αν όχι πλήρη απουσία της επιθυμίας για πραγμάτωση. Γενικά παρουσιάζεται έλλειψη μιας ομοιόμορφης θρησκείας που θα ήταν σε θέση να εμποδίσει τη διάδοση κάποιας φανατικής θεωρίας. Μολονότι οι δυτικές εκκλησίες έχουν πλήρη ελευθερία, δεν είναι πιο γεμάτες ή άδειες από τις ανατολικές. Παρ' όλα αυτά δεν εξασκούν αξιολογή επιδραση στην πολιτική πορεία. Το μειονέκτημα του θρησκευματος είναι ότι υπηρετεί δυο αφέντες. Από τη μια ανάγει την υπαρξή του στο Θεό και απο την άλλη οφείλει ένα καθήκον στο Κράτος, δηλαδή στον κόσμο. Σε αυτή την περίπτωση ταιριάζει το ρητό «τα του Καίσαρος τω Καίσαρι...» και άλλες παραινέσεις της Καινής Διαθήκης. Για αυτό στα πρώτα χρόνια και μέχρι πρόσφατα μιλούσαν για «εξουσίας ούσας υπό του Θεού τεταγμένες» (Ρωμαίων, 13:1). Η θεωρία αυτή έχει σήμερα παλιώσει. Οι εκκλησίες εκπροσωπούν τις παραδοσιακές και συλλογικές πεποιθήσεις, οι οποίες στην περίπτωση πολλών πιστών δε βασίζονται πλέον στις δικές τους εσωτερικές εμπειρίες, αλλά σε μια *αλλόγιστη πίστη*, η οποία εξαφανίζεται μόλις αρχίσει κανείς να την επεξεργάζεται νοητικά. Τότε το περιεχόμενο της πίστης έρχεται σε σύγκρουση με τη γνώση και αποδείχεται συχνά πως η απο-

σία της λογικής της πίστης δε συμβιβάζεται με τους συνειρμούς της νοητικής επεξεργασίας. Η πίστη δεν είναι το κατάλληλο υποκατάστατο της εσωτερικής εμπειρίας. Όπου απουσιάζει η εμπειρία, ακόμη και στην περίπτωση μιας ισχυρής πίστης που εμφανίζεται σαν δώρο της θείας χάρης, η πίστη αποχωρεί γοργά. Οι άνθρωποι ονομάζουν πίστη την πραγματική θρησκευτική εμπειρία, χωρίς να παύουν να πιστεύουν πως στην πραγματικότητα είναι κάποιο δευτερεύον φαινόμενο που προέρχεται από το γεγονός πως κάτι συνέβη αρχικά που μας ενστάλαξε πίστη, δηλαδή εμπιστοσύνη και εντιμότητα. Η εμπειρία αυτή περιέχει ένα καθοριστικό στοιχείο που ερμηνεύεται με όρους θρησκευτικών δογμάτων. Όμως, όσο περισσότερο ισχύει αυτό, τόσο περισσότερο αυξάνονται οι πιθανότητες της σύγκρουσης με τη γνώση. Κάτι τέτοιο σημαίνει πως οι απόψεις των θρησκευμάτων είναι απαρχαιωμένες και βρίθουν από εντυπωσιακούς μυθολογικούς συμβολισμούς που, αν ερμηνευτούν κατά λέξη, παρουσιάζουν έντονες αντιφάσεις με τη γνώση. Αν όμως αντιληφθεί κανείς πως πρέπει να κατανοήσει την ανάσταση του Χριστού συμβολικά, τότε μπορεί να δεχτεί διάφορες ερμηνείες που δε συμπλέκονται με τη γνώση, ούτε αλλοιώνουν την έννοια της διαπίστωσης. Η αντίρρηση πως η κατανόηση θάζει ένα συμβολικό τέλος στη χριστιανική ελπίδα της μεταθανάτιας ζωής είναι ανάξια λόγου, γιατί πολύ πριν τον ερχομό της χριστιανισμής η ανθρωπότητα πίστευε στη μετά θάνατο ζωή, οπότε δεν είχε ανάγκη από την πασχαλινή αλληγορία για να εξασφαλίσει την αθανασία. Ο κίνδυνος της απόρριψης μιας μυθολογίας που κατανοεί-

ται σχεδόν κατά λέξη, έτσι όπως διδάσκεται από την Εκκλησία, είναι μεγαλύτερος παρά ποτέ. Δεν είναι καιρός πλέον να γίνει η χριστιανική μυθολογία συμβολικά κατανοητή παρά να εξολοθρευτεί;

Είναι πολύ νωρίς ακόμη να μαντέψουμε τις πιθανές συνέπειες μιας γενικής αναγνώρισης του μοιραίου παραλληλισμού ανάμεσα στην κρατική θρησκεία της πολιτικής και την κρατική θρησκεία της Εκκλησίας. Η απόλυτη διεκδίκηση μιας *civitas dei* (θείκης πολιτείας) που θα εκπροσωπείται από τον άνθρωπο, παρουσιάζει μια ατυχή ομοιότητα με τη «θεότητα» Κράτος και με το ηθικό συμπέρασμα που οδήγησε τον Ιγνάτιο Λογιόλα στην αυθεντία της Εκκλησίας, «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», που προβλέπει το ψέμα σαν πολιτικό όργανο με υπερβολικά επικίνδυνο τρόπο. Και τα δύο απαιτούν αλόγιστη υποταγή στην πίστη, περιορίζουν την ελευθερία του ανθρώπου ενώπιον του Θεού και του Κράτους, σκάβοντας έτσι ουσιαστικά το λάκκο του ατόμου. Η ευαίσθητη ατομική ύπαρξη, ο μοναδικός φορέας της ζωής, απειλείται και από τις δύο πλευρές, παρά τις αντίστοιχες υποσχέσεις για κάποια υλικοπνευματικά ειδύλλια. Άλλωστε πόσοι από μας μπορούν τελικά να αντισταθούν στη σοφία της παροιμίας «κάλλιο πέντε και στο χέρι παρά δέκα και καρτέρι»; Επιπλέον η Δύση μοιράζεται με την Ανατολή την ίδια «επιστημονική» και ορθολογιστική κοσμοθεωρία με τις στατιστικές, ιστοπεδωτικές τάσεις και τους υλιστικούς της στόχους.

Συνεπώς τι μπορεί να προσφέρει στις ανάγκες του σύγχρονου ανθρώπου η Δύση με τα πολιτικά και θρησκευτικά της σχίσματα; Δυστυχώς τίποτε πέρα από μια ποικιλία δρόμων που οδηγούν όλες σε ένα

αδιέξοδο που δεν ξεχωρίζει πρακτικά από το μαρξιστικό ιδεώδες. Δε χρειάζεται ιδιαίτερη προσπάθεια για να καταλάβουμε από πού αντλεί η κομμουνιστική ιδεολογία τη βεβαιότητα πως ο χρόνος είναι με το μέρος της και πως ο κόσμος είναι πια ώριμος για τη μεταστροφή. Τα γεγονότα μιλάνε ξεκάθαρα αν δεχτούμε αυτή την άποψη. Δε μας βοηθάει να κλείνουμε τα μάτια και να μην αναγνωρίζουμε τη μοιραία ευπάθεια του δυτικού κόσμου. Οποιοσδήποτε μαθαίνει να υποτάσσεται σε κάποια συλλογική πίστη και να παραιτείται από το αιώνιο δικαίωμά του για ελευθερία και το καθήκον της ατομικής υπευθυνότητας, θα επιμείνει σε αυτή τη στάση και θα καταφέρει να ξεκινήσει με την ίδια ευπιστία και προς την αντίθετη κατεύθυνση, αν εμφυτευθεί στον προβαλλόμενο ιδεαλισμό του κάποια επιφανειακά «καλύτερη» πίστη.

Τι συνέβη πρόσφατα σε ένα πολιτισμένο ευρωπαϊκό κράτος; Κατηγορούμε τους Γερμανούς πως έχουν ήδη ξεχάσει το παρελθόν, μα η αλήθεια είναι πως δε γνωρίζουμε αν θα ξανασυμβεί το ίδιο και κάπου αλλού. Δε θα μας προκαλούσε έκπληξη αν συνέβαινε κάτι τέτοιο και ένα πολιτισμένο κράτος υπέκυπτε στη μόλυνση μιας παγιωμένης και μονόπλευρης ιδέας. Η Αμερική, η οποία —ο quae mutatio rerum— ήταν η πραγματική πολιτική σπονδυλική στήλη της Ευρώπης έδειχνε φαινομενικά απρόσβλητη εξαιτίας της ειλικρινούς αντιθετικής στάσης που είχε υιοθετήσει. Στην πραγματικότητα όμως, είναι ακόμη πιο ευπαθής από την Ευρώπη, επειδή το εκπαιδευτικό της σύστημα είναι πολύ περισσότερο επηρεασμένο από τον επιστημονικό ορθολογισμό και τις στατιστικές του αλήθειες και ο ανάμικτος πληθυσμός της

βρίσκει ίσως δυσκολίες να ριζώσει σε ένα έδαφος που πρακτικά δεν έχει ιστορία. Αντίθετα, ο ιστορικός και ανθρωπιστικός τύπος εκπαίδευσης που αποτελεί σοβαρή ανάγκη σε τέτοιες περιπτώσεις, μόλις που διακρίνεται. Μολονότι η Ευρώπη πληρεί αυτή την τελευταία προϋπόθεση, τη χρησιμοποιεί για δικό της όφελος, με τη μορφή εθνικιστικού εγωισμού και παραλυτικού σκεπτικισμού. Ο υλιστικός και συλλογικός σκοπός είναι κοινός και στους δύο, καθώς και η έλλειψη της συγκεκριμένης αρχής που θα τοποθετήσει το ανθρώπινο πλάσμα στο κέντρο, σαν μέτρο σύγκρισης όλων των πραγμάτων.

Αυτή η ιδέα αρκεί για να αφυπνίσει έντονες αμφιβολίες και αντιδράσεις από κάθε πλευρά. Θα μπορούσε να επεκταθεί κανείς τόσο που να διαβεβαιώσει πως η ασημαντότητα του ατόμου σε σύγκριση με τους μεγάλους αριθμούς είναι μια πίστη που απαντάται παγκόσμια. Για να είμαστε σίγουροι, λέμε πως αυτός είναι ο αιώνας του κοινού ανθρώπου που είναι αφέντης της γης, του αέρα και του νερού και από τις αποφάσεις του κρέμεται το ιστορικό πεπρωμένο των εθνών. Αυτή η εικόνα της ανθρώπινης μεγαλοπρέπειας, δυστυχώς, είναι μόνο όνειρο που αντισταθμίζεται από μια πολύ διαφορετική πραγματικότητα. Σε αυτή την πραγματικότητα, ο άνθρωπος είναι σκλάβος και θύμα των μηχανών που για χάρη του κατέκτησαν το διάστημα και το χρόνο. Εκφοβίζεται και κινδυνεύει από την ισχύ της πολεμικής τεχνικής που υποτίθεται πως διασφαλίζει τη φυσική του ύπαρξη. Η ηθική και πνευματική του ελευθερία, μολονότι στο μισό κόσμο αποτελεί συνειδητή επιδίωξη, απειλείται με χαώδεις αποπροσανατολισμούς, ενώ στο άλλο μι-

σό καταργείται παντελώς. Τέλος, για να διακωμωδήσουμε λίγο όλη την τραγωδία, αυτός ο άρχοντας των στοιχείων, αυτός ο συμπαντικός κριτής, κρέμεται από θεωρίες που κηλιδώνουν την αξιοπρέπειά του και μετατρέπουν την αυτονομία του σε παραλογισμό. Όλες οι επιτεύξεις και τα αποκτήματα δεν τον μεγαλύνουν καθόλου· αντίθετα τον μειώνουν, όπως απέδειξε πολύ καθαρά το πεπρωμένο του εργάτη του εργοστασίου με τον κανόνα της «δίκαιης» κατανομής των αγαθών.

IV

Η ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ

Είναι εκπληκτικό, ότι ο άνθρωπος, ο υποκινητής εφευρέτης και φορέας όλων αυτών των επιτευγμάτων, ο καθοριστής όλων των κρίσεων και αποφάσεων, ο σχεδιαστής του μέλλοντος, θεωρεί τον εαυτό του ασήμαντο. Η αντίθεση, η παράδοξη αξιολόγηση της ανθρωπότητας από τον ίδιο τον άνθρωπο, είναι αληθινά αξιοπερίεργη και μπορούμε να την εξηγήσουμε μόνο αν τη θεωρήσουμε σαν αποτέλεσμα έλλειψης διάκρισης· με άλλα λόγια, ο άνθρωπος αποτελεί αίνιγμα για τον εαυτό του. Αυτό είναι κατανοητό, αν συνειδητοποιήσουμε πως του λείπουν τα απαραίτητα μέτρα σύγκρισης για την αυτογνωσία. Με βάση την ανατομία και τη φυσιολογία γνωρίζει πώς να διαχωρίζεται από τα άλλα ζώα, αλλά του λείπουν όλα τα άλλα κριτήρια για τη δική του αυτοκριτική σαν συνειδητό, σκεπτόμενο και προικισμένο με ομιλία ον. Για τον πλανήτη μας, είναι το μοναδικό φαινόμενο, που δεν μπορεί να συγκριθεί με τίποτε άλλο. Η πιθανότητα της σύγκρισης και συνεπώς της αυτογνωσίας θα υπήρχε μόνο αν μπορούσε να θεμελιώσει σχέσεις με ανθρωποειδή θηλαστικά που κατοικούν σε άλλους πλανήτες.

Μέχρι τότε, ο άνθρωπος πρέπει να συνεχίσει να μοιάζει με ερμηίτη που γνωρίζει πως ανατομικά παρουσιάζει ομοιότητες με τα ανθρωποειδή, αλλά και βασικές ψυχικές διαφορές. Σε αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του είδους του έγκειται το ότι δεν μπορεί να γνωρίσει τον εαυτό του και τον αντιμετωπίζει σαν μυστήριο. Οι διαφορές μέσα στο ίδιο του το γένος έχουν λίγη σημασία σε σύγκριση με τις πιθανότητες αυτογνωσίας που θα μπορούσαν να υπάρξουν από κάποια συνάντηση με ένα πλάσμα παρόμοιας δομής, αλλά διαφορετικής καταγωγής. Η ψυχή μας, που είναι πρωταρχικά υπεύθυνη για κάθε ιστορική αλλαγή που καταγράφηκε από ανθρώπινο χέρι στην επιφάνεια αυτού του πλανήτη, παραμένει ένα αδιάλυτο αίνιγμα και ακατανόητο θαύμα, ένα μυστήριο μόνιμα αξεδιάλυτο. Όσο αφορά τη φύση εξακολουθούμε να ελπίζουμε πως θα ανακαλύψουμε και άλλα πράγματα και θα βρούμε απαντήσεις για τις πλέον δύσκολες ερωτήσεις. Όμως, όσο αφορά την ψυχή και την ψυχολογία φαίνεται πως υπάρχουν σοβαρές αμφιβολίες. Δεν είναι μόνο η νεώτερη από τις εμπειρικές επιστήμες, αλλά βρίσκει και μεγάλη δυσκολία να πλησιάσει κάπως το κύριο αντικείμενό της.

Όπως η παρανόηση του ηλιακού μας συστήματος χρειαζόταν τον Κοπέρνικο να την ελευθερώσει από την προκατάληψη, έτσι θα ήταν απαραίτητη μια επαναστατική προσπάθεια για την απελευθέρωση της ψυχολογίας από τα μάγια των μυθολογικών ιδεών και από την προκατάληψη πως η ψυχή είναι φαινόμενο κάποιας βιομηχανικής εγκεφαλικής διεργασίας, ή κάποιο εντελώς απρόσιτο και απόκρυφο συμβάν. Η σχέση με τον εγκέφαλο δεν αποδειχνει πως η ψυχή

είναι ένα φαινόμενο, μια δευτερεύουσα λειτουργία που εξαρτάται αιτιατά από βιοχημικές διεργασίες. Ωστόσο, γνωρίζουμε καλά πόσο πολύ μπορεί να διαταραχτεί η ψυχική λειτουργία από αποδεδειγμένες εγκεφαλικές λειτουργίες. Αυτό το γεγονός είναι τόσο εντυπωσιακό ώστε η κατώτερη φύση της ψυχής έρχεται σαν αναπόφευκτο συμπέρασμα. Όμως, τα παραψυχολογικά φαινόμενα μας προειδοποιούν να είμαστε προσεκτικοί, γιατί φανερώνουν μια συσχέτιση του χώρου και του χρόνου μέσω ψυχικών παραγόντων που μας οδηγεί σε αμφιβολίες για τη ματαιόδοξη και προχειρότατη επεξήγηση της παράλληλης πορείας του ψυχικού και φυσικού κόσμου. Εξαιτίας αυτής της ερμηνείας, οι άνθρωποι αρνούνται απερίφραστα τα ευρήματα της παραψυχολογίας, είτε για φιλοσοφικούς λόγους, είτε από διανοητική ανία. Αυτή βέβαια δεν είναι η υπεύθυνη επιστημονική στάση, παρ' όλο που αποτελεί συνηθισμένη διέξοδο για τις νοητικές μας δυσκολίες. Για να εκτιμήσουμε το ψυχικό φαινόμενο, πρέπει να λάβουμε υπόψη όλα όσα σχετίζονται με αυτό και συνεπώς δεν μπορούμε πλέον να εξασκούμε οποιαδήποτε ψυχολογία αγνοεί την ύπαρξη του ασυνείδητου ή της παραψυχολογίας.

Η δομή και η φυσιολογία του εγκεφάλου δε δίνει καμία εξήγηση για την ψυχική διεργασία. Η ψυχή έχει μια ιδιαίτερη και αμετάβλητη υφή· όπως και η φυσιολογία, αποτελεί ένα σχετικά αυτόρκες πεδίο εμπειρίας, στο οποίο πρέπει να αποδώσουμε ιδιαίτερη σημασία, μια και εμπεριέχει μέσα του μία αναπόσπαστη συνθήκη για την ύπαρξη: το φαινόμενο της συνείδησης. Χωρίς συνείδηση δε θα μπορούσε, πρακτικά μιλώντας, να υπάρχει κόσμος, γιατί ο κόσμος υ-

πάρχει μόνο μέχρι του σημείου που σκέφτεται και εξωτερικεύεται συνειδητά από μία ψυχή. Η συνείδηση είναι η προϋπόθεση του όντος. Με αυτόν τον τρόπο, η ψυχή προικίζεται με την αξιοπρέπεια μιας κοσμικής αρχής, που φιλοσοφικά και πραγματικά της προσδίδει μια ισότιμη θέση με την αρχή του φυσικού όντος. Ο φορέας αυτής της συνείδησης είναι το άτομο, που δε δημιουργεί θέβαια τη συνείδηση με τη θέλησή του, αλλά αντίθετα λειτουργεί και γαλουχείται καθώς η συνείδηση αφυπνίζεται βαθμιαία στην παιδική ηλικία. Αν πρέπει να αποδοθεί στην ψυχή μια δεσπόζουσα εμπειρική σπουδαιότητα, το ίδιο πρέπει να συμβεί και για το άτομο, που είναι η μοναδική άμεση εκδήλωσή της.

Στο συγκεκριμένο γεγονός πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση για δύο λόγους. Πρώτον, η ατομική ψυχή, επειδή ακριβώς είναι ατομική, αποτελεί εξαίρεση στο στατιστικό κανόνα και για αυτό όταν υπόκειται στην ισοπεδωτική επίδραση της στατιστικής αξιοκρατίας χάνει ένα από τα κύρια γνωρίσματά της. Δεύτερον, οι Εκκλησίες της αποδίδουν αξία μόνο για να εξυπηρετεί τα δόγματά τους. Και στις δύο περιπτώσεις η ατομικότητα θεωρείται εγωιστική ισχυρογνωμοσύνη. Η επιστήμη την υποβιβάζει σε υποκειμενικότητα και οι Εκκλησίες την καταριώνται ηθικά σαν αίρεση και πνευματική αλαζονεία. Όσο για τη δεύτερη κατηγορία δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, αντίθετα από άλλες θρησκείες, ο Χριστιανισμός έχει στον πυρήνα του ένα σύμβολο που περιέχει τον ατομικό τρόπο ζωής ενός ανθρώπου, του Γιού του Ανθρώπου, και ακόμη ότι αυτή η διαδικασία της εξατομίκευσης θεωρείται ενσάρκωση και αποκάλυψη του

ιδιου του Θεού. Έτσι, η σπουδαιότητα που αποκτά η ανάπτυξη του εαυτού γίνεται δύσκολα κατανοητή, επειδή η μεγάλη προσκόλληση στα εξωτερικά εμποδίζει το δρόμο της άμεσης εσωτερικής εμπειρίας. Αν η μυστική προσπάθεια πολλών ανθρώπων δεν ήταν η αυτονομία του ατόμου, αυτό το βάνουσα καταπιεσμένο φαινόμενο μόλις που θα ήταν ικανό να επιβιώσει από την ηθική ή πνευματική καταπολέμηση που υφίσταται.

Όλες αυτές οι δυσκολίες εμποδίζουν ακόμη περισσότερο την πλήρη εκτίμηση της ανθρώπινης ψυχής, όχι όμως τόσο όσο ένα άλλο αξιοσημείωτο γεγονός. Είναι κοινή ψυχιατρική εμπειρία πως η υποτίμηση της ψυχής και άλλα εμπόδια της ψυχολογικής φώτισης, βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στο φόβο, στον πανικό των ανακαλύψεων που προβάλλουν από το βασίλειο του ασυνείδητου. Οι φοβίες αυτές δε βρίσκονται μόνο σε ανθρώπους που φοβούνται τη φροϊδική εικόνα του ασυνείδητου, αλλά προκαλούν σύγχυση και στον ιδρυτή της ψυχανάλυσης που μου εξομολογήθηκε πως ήταν απαραίτητο να δημιουργήσει κάποιο δόγμα της σεξουαλικής του θεώρησης, επειδή ήταν ο μοναδικός λογικός κυματοθραύστης ενάντια σε ένα πιθανό «ξέσπασμα της μαύρης πλημμύρας του αποκρυφισμού». Με αυτές τις λέξεις ο Φρόιντ εξέφραζε την πίστη του πως το ασυνείδητο στέγαζε ακόμη πολλές καταστάσεις που θα κατευθύνονταν σε «απόκρυφες» ερμηνείες, όπως και έγινε. Τα «αρχαία κατάλοιπα» ή αρχετυπικές μορφές που βασίζονται στα ένστικτα και τους δίνουν την έκφρασή τους, ενέχουν μια σκοτεινή ποιότητα που μερικές φορές προκαλεί φόβο. Δεν μπορούν να ξεριζωθούν, γιατί

αντιπροσωπεύουν τα ύστατα θεμέλια της ίδιας της ψυχής. Δεν είναι δυνατό να συλληφθούν νοητικά και αν απωθήσει κανείς κάποια από τις εκδηλώσεις τους, επανεμφανίζονται με διαφορετική όψη. Είναι ο φόβος της ασυνείδητης ψυχής, που όχι μόνο αποτρέπει την αυτογνωσία, αλλά εμποδίζει την πλατύτερη κατανόηση και γνώση της ψυχολογίας. Συχνά ο φόβος είναι τόσο μεγάλος που δεν τολμά κανείς να επιτρέψει στον εαυτό του την αυτογνωσία. Εδώ βρίσκεται ένα ζήτημα που κάθε άνθρωπος πρέπει να μελετήσει σοβαρά· η απάντηση μπορεί να τον δια φωτίσει.

Η επιστημονικά προσανατολισμένη ψυχολογία αναπτύσσεται αφηρημένα και απομακρύνεται αρκετά από το αντικείμενό της, χωρίς όμως να το χάνει τελείως από το οπτικό της πεδίο. Να γιατί τα ευρήματα της εργαστηριακής ψυχολογίας αποδείχνονται πρακτικά ανεφάρμοστα και στερούνται ενδιαφέροντος. Όσο περισσότερο κυριαρχεί το ατομικό αντικείμενο στο πεδίο του οράματος, τόσο πιο εφαρμόσιμη, ενημερωμένη και ζωντανή θα είναι η γνώση που αποκομίζεται από αυτό. Δηλαδή το αντικείμενο της έρευνας γίνεται διαρκώς πιο σύνθετο και η αβεβαιότητα των ατομικών παραγόντων αυξάνει, μεγαλώνοντας έτσι και την πιθανότητα του λάθους. Εύκολα λοιπόν καταλαβαίνουμε γιατί φοβάται η ακαδημαϊκή ψυχολογία αυτόν τον κίνδυνο. Άλλωστε έχει πλήρη ελευθερία στην εκλογή των ερωτήσεων που θα θέσει στη Φύση.

Η κλινική ψυχολογία δε βρίσκεται σε καλύτερη θέση. Εδώ την ερώτηση τη θέτει το υποκείμενο και όχι ο πειραματιζόμενος. Ο γιατρός έρχεται σε σύγκρουση με γεγονότα που δεν έχει διαλέξει ο ίδιος

και που σίγουρα δε θα διάλεγε ποτέ αν ήταν ελεύθερος. Τις κρίσιμες ερωτήσεις τις κάνει η αρρώστια ή ο ασθενής· με άλλα λόγια η Φύση πειραματίζεται με το γιατρό προσμένοντας από αυτόν μια απάντηση. Η ενιαία οντότητα (άτομο-περιστατικό) αντικρύζει το γιατρό στα μάτια και περιμένει την απάντηση. Το ιατρικό του καθήκον τον εξαναγκάζει να συνεργαστεί με μια περίπτωση που βρίσκεται από στοιχεία αβεβαιότητας. Αρχικά θα εφαρμόσει κανόνες βασισμένους στη γενικότερη εμπειρία, αλλά σύντομα θα διαπιστώσει πως τέτοιου είδους αρχές δεν εκφράζουν κατάλληλα τα γεγονότα και αδυνατούν να προσδιορίσουν τη φύση της περίπτωσης. Όσο εμβαθύνει στα γεγονότα, τόσο οι γενικές αρχές χάνουν το νόημά τους. Αυτές οι αρχές όμως αποτελούν το θεμέλιο και το μέτρο σύγκρισής της. Καθώς αυξάνεται η «κατανόηση» ανάμεσα στο γιατρό και τον ασθενή, υποκειμενικοποιείται βαθμιαία η όλη κατάσταση. Αυτό που ήταν αρχικά πλεονέκτημα κινδυνεύει να γίνει απειλητικό μειονέκτημα. Η υποκειμενικοποίηση (οι πραγματικοί της όροι είναι μεταβίβαση και αντιμεταβίβαση) χτίζει απομόνωση από το περιβάλλον, αυτόν τον κοινωνικό περιορισμό κατά τον οποίο δεν επιθυμεί κανείς συντροφιά, και εγκαθιδρύεται όταν υπερισχύει η κατανόηση και δεν ισορροπείται πλέον από τη γνώση. Όσο βαθαίνει η κατανόηση, τόσο απομακρύνεται από τη γνώση. Η ιδεώδης κατανόηση θα είχε σαν τελικό αποτέλεσμα να ακολουθεί ο κάθε σύντροφος χωρίς να πολυσκέφτεται τις εμπειρίες του άλλου· μια παθητική κατάσταση χωρίς κριτικό έλεγχο, συνδυασμένη με έντονη υποκειμενικότητα και απουσία κοινωνικής υπευθυνότητας. Σε κάθε περίπτω-

ση όμως, μια τόσο βαθιά κατανόηση θεωρείται ακατόρθωτη, επειδή θα απαιτούσε την ουσιαστική ταύτιση δύο διαφορετικών ατόμων. Έτσι η σχέση φτάνει σε ένα σημείο όπου ένας από τους συντρόφους αισθάνεται αναγκασμένος να θυσιάσει την ατομικότητά του για να μπορέσει να αφομοιωθεί από την ατομικότητα του άλλου. Αυτή η αναπόφευκτη έκβαση διαλύει την κατανόηση γιατί η κατανόηση προϋποθέτει τη διατήρηση της ατομικότητας και των δύο συντρόφων.

Αυτό το πρόβλημα εμφανίζεται κάθε φορά που πρέπει να κατανοήσει κανείς περίπλοκες ατομικές καταστάσεις. Το ειδικότερο καθήκον της ψυχολογίας είναι να προσφέρει αυτήν ακριβώς τη γνώση και κατανόηση. Τέτοιο επίσης θα έπρεπε να είναι το καθήκον του εξομολογητή που ισχυρίζεται ότι αγωνίζεται να θεραπεύσει τις ψυχές, αν δε δεσμεύεται βέβαια από τις αναπόφευκτες επαγγελματικές του υποχρεώσεις που τον αναγκάζουν, την κρίσιμη ακριβώς στιγμή, να εφαρμόζει τα μέτρα και τα σταθμά της θρησκευτικής του προκατάληψης. Σαν αποτέλεσμα, το δικαίωμα της ατομικής ύπαρξης μειώνεται εξαιτίας της συλλογικής προκατάληψης και συχνά ακρωτηριάζεται στο πιο ευαίσθητο σημείο του. Αυτό δε συμβαίνει μόνο όταν το θρησκευτικό σύμβολο –η ζωή του Χριστού για παράδειγμα– γίνεται απόλυτα κατανοητό στο άτομο. Το πόσο απέχουμε σήμερα από αυτή την κατάσταση προτιμώ να το αφήσω στην κρίση άλλων. Παρ' όλα αυτά ο γιατρός έχει να ασχοληθεί με ασθενείς για τους οποίους οι θρησκευτικοί περιορισμοί σημαίνουν ελάχιστα ή τίποτε. Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος που το επάγγελμά του τον εξανα-

γκάζει να έχει όσο το δυνατόν λιγότερες προκαταλήψεις. Όπως και με τους αναπόδεικτους μεταφυσικούς ισχυρισμούς και διαβεβαιώσεις, θα φροντίσει να μην τους προσδώσει συμπαντική αξία. Αυτή η προφύλαξη χρειάζεται, επειδή τα ατομικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας δεν πρέπει να διαχωριστούν από το σύνολο με αυθαίρετες εξωτερικές επεμβάσεις. Αυτό εξαρτάται από τις περιβαλλοντολογικές επιδράσεις, την εσωτερική ανάπτυξη του ίδιου του ατόμου, από το πεπρωμένο –στην πλατύτερη έννοιά του– και τις σοφές ή λαθεμένες αποφάσεις του.

Πολλοί ίσως θεωρήσουν υπερβολικές αυτές τις αυξημένες προφυλάξεις. Δεδομένου όμως ότι σε κάθε περίπτωση υπάρχει πληθώρα αμοιβαίων επιδράσεων που επενεργεί σε κάθε διαλεκτική συνεργασία δύο ατόμων, ακόμη και αν ληφθούν μέτρα προστασίας, ο υπεύθυνος γιατρός δεν μπορεί να γίνει ένας συλλογικός παράγοντας στον οποίο υποκύπτει ο ασθενής. Το κυριότερο όμως είναι ότι γνωρίζει πολύ καλά πως οι κανόνες προκαλούν την ανοιχτή ή τη μυστική εχθρότητα του ασθενή και εμποδίζουν τη θεραπεία. Η ψυχική κατάσταση του ατόμου στις μέρες μας απειλείται τόσο έντονα από τις διαφημίσεις, την προπαγάνδα και άλλες λίγο-πολύ καλόβουλες συμβουλές και προτάσεις, ώστε πρέπει να του προσφερθεί για πρώτη φορά μια σχέση όπου δε θα επαναλαμβάνεται το αηδιαστικό «οφείλεις» ή «πρέπει» και άλλες παρόμοιες ομολογίες ανικανότητας. Ο γιατρός οφείλει να ενισχύσει τις άμυνες του ασθενή ενάντια στις εξωτερικές επιθέσεις και τον αντίκτυπο που έχουν στην ψυχή του. Ο φόβος πως έτσι θα αναδυθούν αναρχικά ένστικτα είναι υπερβολικός, αν καταλάβουμε πως υ-

πάρχουν εξωτερικοί και εσωτερικοί φύλακες. Πάνω από όλα, υπάρχει η φυσική δειλία των ανθρώπων που πρέπει να ληφθεί υπόψη, για να μην αναφέρουμε την ηθικότητα, την καλαισθησία και τέλος τον ποινικό κώδικα. Αυτός ο φόβος είναι ανύπαρκτος σε σύγκριση με τις τεράστιες προσπάθειες που καταναλώνουν συνήθως οι άνθρωποι για να βοηθήσουν τις πρώτες κινήσεις της ατομικότητας στη συνείδηση, πόσο μάλλον να τις κάνουν αποτελεσματικές. Και εκεί που αυτές οι ατομικές ορμές ξεχύνονται πολύ ορμητικά και απερίσκεπτα, ο γιατρός οφείλει να προστατεύσει τον ασθενή από την κοντοφθαλμία, την αγριότητα και τον κυνισμό.

Καθώς εξελίσσεται η διαλεκτική συζήτηση, έρχεται μια στιγμή που γίνεται απαραίτητη η αξιολόγηση των ατομικών κινήτρων. Μέχρι τότε ο ασθενής πρέπει να έχει αποκτήσει αρκετή βεβαιότητα για την κρίση του. Μια βεβαιότητα που θα τον καταστήσει ικανό να ενεργεί βασιζόμενος στη δική του διορατικότητα και αποφασιστικότητα και όχι στην επιθυμία να αντιγράψει κάποια συνήθεια, ακόμη και αν συμφωνεί με την κοινή γνώμη. Οι αντικειμενικές αξίες δεν του αποφέρουν κανένα κέρδος, εκτός και αν βασίζεται σταθερά στις δυνάμεις του, γιατί στην αντίθετη περίπτωση αποτελούν μόνον υποκατάστατο του χαρακτήρα συντελώντας στην καταπολέμηση της ατομικότητας. Οπωσδήποτε, η κοινωνία έχει το αναφαίρετο δικαίωμα να προστατεύεται από την παρεξηγημένη υποκειμενικότητα, αλλά όσο συγκροτείται από μη ατομικοποιημένα μέλη, βρίσκεται στο έλεος των οργισμένων ατομικοτήτων. Όσο και να συνασπίζεται σε ομάδες και οργανισμούς για να εξαφανί-

σει την ιδέα της ατομικότητας, υποκύπτει οριστικά σε κάποιο δικτάτορα. Δυστυχώς και ένα εκατομμύριο μηδενικά να ενώσουμε έχουν την ίδια αξία με το ένα μηδενικό. Τελικά, τα πάντα εξαρτώνται από την ποιότητα του ατόμου, αλλά η μοιραία κοντόφθαλμη συνήθεια της εποχής μας είναι να σκεφτόμαστε με όρους μεγάλων αριθμών και μαζικών οργανισμών, παρ' όλο που ο κόσμος έχει δει πολλά για το τι μπορεί να κάνει ένας καλοεξασκημένος όχλος στα χέρια ενός και μοναδικού τρελλού. Δυστυχώς αυτή η συνειδητοποίηση δε φαίνεται να έχει εισχωρήσει πολύ βαθιά και η τύφλωσή μας σε αυτό το σημείο είναι εξαιρετικά επικίνδυνη. Οι άνθρωποι συνεχίζουν να οργανώνονται και να πιστεύουν στην κυρίαρχη θεραπευτική δύναμη της μαζικής δράσης, χωρίς να συνειδητοποιούν στο ελάχιστο το γεγονός πως οι ισχυρές οργανώσεις επιβιώνουν χάρη στη μεγάλη σκληρότητα των αρχηγών τους και την πλέον κακόγουστη προπαγάνδα.

Ακόμη και οι Εκκλησίες που φροντίδα τους είναι η σωτηρία της ατομικής ψυχής προσπαθούν να επωφεληθούν από τη μαζική δράση προκειμένου να αποκηρύξουν το κακό με το Βελζεβούλ. Φαίνεται πως δεν έχουν ακούσει το στοιχειώδες αξίωμα της μαζικής ψυχολογίας που λέει ότι στον όχλο το άτομο υποβιβάζεται ηθικά και πνευματικά, και για αυτό δεν μπορούν να το βοηθήσουν να πετύχει τη μετάνοια ή την πνευματική του αναγέννηση *deo concedente*. Δυστυχώς είναι απόλυτα σαφές πως αν το άτομο δεν αναγεννιέται πραγματικά στο πνεύμα δεν μπορεί να υπάρξει ούτε και η κοινωνία, που είναι το συνολικό άθροισμα των ατόμων στην ανάγκη της λύτρωσης.

Για αυτό μου φαίνεται ψευδαίσθηση όταν οι Εκκλησίες προσπαθούν –και φαίνεται πως το κάνουν– να στριμώξουν το άτομο σε μια κοινωνική οργάνωση, μειώνοντάς το σε φορέα μηδαμινής υπευθυνότητας, αντί να το ξεσηκώσουν από τη ναρκωμένη ανεγκέφαλη μάζα, κάνοντάς του σαφές πως η ύπαρξή του είναι ο μοναδικός σημαντικός παράγοντας και πως η σωτηρία του κόσμου εξαρτάται από τη σωτηρία της ψυχής του. Αληθεύει, άλλωστε, πως οι μαζικές συγκεντρώσεις του παρουσιάζουν τέτοιες ιδέες και προσπαθούν μέσω της μαζικής υποβολής να εντυπωσιάσουν το άτομο με το ανυπόστατο επιχείρημα πως όταν εξαφανιστεί η παράταξη, ο άνθρωπος της μάζας θα υποκύψει αμέσως σε κάποιο άλλο πιο δυνατό σύνθημα. Η ατομική του σχέση με το Θεό θα ήταν μια καλή προστασία ενάντια σε αυτές τις ολέθριες επιδράσεις. Προσκάλεσε ποτέ ο Χριστός τους μαθητές του σε κάποια μαζική συγκέντρωση; Ο χορτασμός των πέντε χιλιάδων απέφερε κάποιο οπαδό που να μη φώναζε αργότερα «Σταύρωσον αυτόν!» όταν ακόμη και ο βράχος με το όνομα Πέτρος έδειξε σημεία αμφιταλάντευσης; Δεν είναι άλλωστε ο Ιησούς και ο Παύλος τα πρότυπα εκείνων που, εμπιστευόμενοι τις εσωτερικές τους εμπειρίες, τράβηξαν το δικό τους ατομικό δρόμο, διαφορώντας για την κοινή γνώμη;

Αυτό το επιχείρημα, σίγουρα δεν έχει σκοπό να μας παροτρύνει να αγνοήσουμε την πραγματικότητα της κατάστασης που αντιμετωπίζει η Εκκλησία. Όταν προσπαθεί να δώσει μορφή στην άπλαστη μάζα ενοποιώντας τα άτομα σε κοινότητες πιστών με τη βοήθεια της υποβολής και προσπαθεί να συντηρήσει ένα τέτοιο οργανισμό, όχι μόνο προσφέρει μεγάλη

κοινωνική υπηρεσία, αλλά εξασφαλίζει στο άτομο το ανεκτίμητο αγαθό ενός τρόπου ζωής γεμάτου νόημα. Οι προσφορές αυτές, βέβαια, κατά κανόνα ενισχύουν ορισμένες τάσεις και δεν τις αλλάζουν. Όπως δείχνει δυστυχώς η εμπειρία, ο εσωτερικός άνθρωπος παραμένει αμετάβλητος όσες κοινότητες και αν του παρέχονται. Το περιβάλλον δεν μπορεί να του χαρίσει αυτό που μπορεί να κερδίσει από μόνος του, προσπαθώντας και υποφέροντας. Αντίθετα το ιδεώδες περιβάλλον ενισχύει συνήθως την επικίνδυνη τάση να περιμένει κανείς την έξωθεν εκπλήρωση κάθε κατάστασης –ακόμη και της μεταμόρφωσης που η εξωτερική πραγματικότητα δεν μπορεί να προσφέρει– δηλαδή της βαθιάς αλλαγής του εσωτερικού ανθρώπου, που γίνεται όλο και πιο επείγουσα ενόψει των τωρινών μαζικών φαινομένων και των μεγαλύτερων μελλοντικών προβλημάτων της πληθυσμιακής αύξησης. Είναι καιρός να αναρωτηθούμε τι ακριβώς είμαστε εμείς που συναθροίζομαστε σε μαζικούς οργανισμούς και τί συγκροτεί τη φύση του ατομικού ανθρώπινου όντος, δηλαδή του πραγματικού και όχι του στατιστικού ανθρώπου. Δύσκολα μπορεί να κατορθωθεί κάτι τέτοιο και μόνο αν εφαρμοστεί μια καινούργια διαδικασία αυτοκαλλιέργειας.

Όπως είναι αναμενόμενο, κάθε μαζική κίνηση έλκεται εύκολα από τους μεγάλους αριθμούς. Όπου βρίσκονται οι πολλοί υπάρχει και η σιγουριά· αυτό που πιστεύουν οι πολλοί σίγουρα είναι και το σωστό· αυτό που ζητάνε οι πολλοί σίγουρα θα είναι καλό και για αυτό αξίζει να αγωνιστούμε. Στη θυμαπάτη των πολλών βρίσκεται η δύναμη της βίαιης εκπλήρωσης των επιθυμιών. Το γλυκύτερο από όλα, όμως, είναι η

ανώδυνη επιστροφή στο βασίλειο της παιδικής ηλικίας, στον παράδεισο της πατρικής φροντίδας, της ξενοιασίας και της ανευθυνότητας. Όλες οι σκέψεις και οι φροντίδες γίνονται επιφανειακά· για κάθε ερώτηση υπάρχει και μία απάντηση και σε κάθε ανάγκη υπάρχει και η απαραίτητη φροντίδα. Το νηπιακό όνειρο που διατυπώνει ο άνθρωπος της μάζας, είναι τόσο έξω από την πραγματικότητα, που ποτέ δε σκέφτεται να ρωτήσει ποιος πληρώνει για τον παράδεισό του. Η τακτοποίηση των λογαριασμών επαφίεται σε μια ανώτερη κοινωνικοπολιτική αυθεντία, η οποία καλωσορίζει το καθήκον που ισχυροποιεί την εξουσία της. Και όσο περισσότερη δύναμη αποκτά η κοινωνική εξουσία, τόσο πιο ανυπεράσπιστο γίνεται το άτομο.

Όποτε αναπτύσσονται σε μεγάλη κλίμακα κοινωνικές συνθήκες τέτοιας μορφής, ανοίγει διάπλατα ο δρόμος προς την τυραννία και η ελευθερία του ατόμου μετατρέπεται σε φυσική και πνευματική σκλαβιά. Επειδή κάθε τυραννία είναι *ipso facto* ανήθικη και σκληρή, έχει πολύ μεγαλύτερη ελευθερία στην εκλογή μεθόδων από ό,τι μία οργάνωση που εξακολουθεί να λαμβάνει υπόψη το άτομο. Αν αυτή η οργάνωση ερχόταν σε αντιπαράθεση με το οργανωμένο Κράτος, θα καταλάβαινε σύντομα το σοβαρό μειονέκτημα της ηθικότητάς της και θα εξαναγκαζόταν να χρησιμοποιήσει τις ίδιες μεθόδους με τον αντίπαλό της. Με αυτόν τον τρόπο η εξάπλωση του κακού θεωρείται σχεδόν αναγκαιότητα, ακόμη και σε περιπτώσεις που θα μπορούσε να αποφευχθεί η άμεση μόλυνση. Ο κίνδυνος της μόλυνσης γίνεται μεγαλύτερος στην περίπτωση που προσδίδεται αποφασιστική

σημασία στους μεγάλους αριθμούς, τις στατιστικές αξίες, όπως συμβαίνει παντού στη δυτική κοινωνία μας. Η ασφυκτική, μαζική δύναμη παρελαύνει μπροστά στα μάτια μας με οποιαδήποτε μορφή και η σημαντικότητα του ατόμου πέρασε τόσο πολύ μέσα μας που χάσαμε κάθε ελπίδα πως μπορεί να ακουστεί και η γνώμη μας. Τα τετριμμένα ιδανικά *ελευθερία-ισότητα-αδελφότητα* δε βοηθάνε καθόλου, καθώς τις εκκλήσεις αυτές μπορεί να τις απευθύνει κανείς μόνο στους εκτελεστές του, τους δημαγωγούς.

Η αντίσταση στην οργανωμένη μάζα μπορεί να επιτευχθεί μόνο από τον άνθρωπο που η ατομικότητά του είναι τόσο καλά οργανωμένη όσο και η ίδια η μάζα. Γνωρίζω πολύ καλά πως αυτή η προϋπόθεση ηχεί ανόητη στην εποχή μας. Η μεσαιωνική ιδέα πως ο άνθρωπος είναι ένας μικρόκοσμος, μια αντανάκλαση ενός μεγαλύτερου κόσμου, έχει απορριφθεί από καιρό παρά το γεγονός πως αυτός ο μακρόκοσμος και η ψυχή που περικλείει θα μπορούσαν να τον διδάξουν καλύτερα. Όχι μόνο έχει αποτυπωθεί μέσα του η εικόνα της ψυχικής οντότητας του μακρόκοσμου, αλλά και ο ίδιος αναπαράγει την ίδια εικόνα σε μια ατέλειωτη κλίμακα. Με το χάρισμα της σκεπτόμενης συνείδησης από τη μία και από την άλλη χάρη στην κληρονομικά αρχετυπική φύση των ενστίκτων, που τον συνδέουν με το περιβάλλον, φέρει μέσα του την κοσμική «αντιστοιχία». Όμως τα ένστικτά του δεν τον συνδέουν μόνο με το μακρόκοσμο· κατά μία έννοια τον διαχωρίζουν, γιατί οι επιθυμίες του τον σπρώχνουν σε διαφορετικές κατευθύνσεις. Με αυτόν τον τρόπο έρχεται σε διαρκή σύγκρουση με τον εαυτό του και πολύ σπάνια καταφέρνει να του προσδώσει

ένα ιδιαίτερο σκοπό, για τον οποίο πρέπει να πληρώσει πολύ ακριβά –καθώς καταπιέζει άλλες πλευρές της φύσης του. Σε παρόμοιες περιπτώσεις πρέπει να αναρωτηθεί κανείς αν αξίζει να υπάρχει αυτό το είδος της μονοπλευρικότητας, όταν βλέπεις πως η φυσική κατάσταση της ανθρώπινης ψυχής είναι μια καθορισμένη συνένωση των στοιχείων της και των αντιθέσεων της συμπεριφοράς της. Ο Βουδισμός ονομάζει αυτή την κατάσταση προσκόλληση στα «δέκα χιλιάδες πράγματα». Τέτοιες καταστάσεις φωνάζουν για τάξη και σύνθεση.

Όπως και στις χαοτικές κινήσεις του πλήθους, που τα πάντα καταλήγουν σε αμοιβαία αισθήματα μταισιότητας και εξωθούνται στην απαρύγκλιτη πορεία της δικτατορικής θέλησης, έτσι και το άτομο στην αποδιοργανωμένη του κατάσταση χρειάζεται μια κατευθυντήρια και οργανωμένη αρχή. Η εγωική του συνείδηση θα ήταν ικανοποιημένη αν το ρόλο αυτό τον έπαιζε η ατομική της θέληση, αλλά αυτή παραβλέπει την ύπαρξη των παντοδύναμων ασυνείδητων παραγόντων που αναχαιτίζουν τα σχέδιά της. Αν σκοπεύει να πετύχει τη σύνθεση πρέπει να γνωρίσει πρώτα την υφή αυτών των παραγόντων. Πρέπει να τους βιώσει ή με άλλα λόγια πρέπει να χρησιμοποιήσει κάποιο σύμβολο που θα τους εκφράζει και θα συμβάλλει στη σύνθεσή τους. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να γίνει από ένα θρησκευτικό σύμβολο που θα απεικόνιζε όσα αναζητούν έκφραση. Στην εποχή μας, όμως, η γνώση μας για το χριστιανικό σύμβολο δε στάθηκε ικανή να το καταφέρει. Αντίθετα, αυτός ο έντρομος κόσμος, διατρέχει διχασμένος τις επικράτειες του «χριστιανού» λευκού ανθρώπου και η χρι-

στιανική κοσμοθεωρία αποδείχτηκε ανίσχυρη να αναχαιτίσει την αναβίωση μιας αρχαϊκής κοινωνικής τάξης όπως ο κομμουνισμός.

Αυτό δε σημαίνει πως ο Χριστιανισμός παρήλθε. Αντίθετα, είμαι βέβαιος πως δεν είναι ο Χριστιανισμός απαρχαιωμένος, αλλά η έννοια και η ερμηνεία που του δίνουμε εν όψει της σημερινής παγκόσμιας κατάστασης. Το χριστιανικό σύμβολο είναι ένα ζωντανό πλάσμα που φέρει μέσα του το σπόρο της εξέλιξης. Από εμάς εξαρτάται κατά πόσο μπορούμε να το πάρουμε απόφαση και να ξανασυλλογιστούμε βαθύτερα πάνω στα θρησκευτικά πιστεύω. Αυτό βέβαια απαιτεί μία στάση πολύ διαφορετική από αυτή που τηρούσαμε μέχρι τώρα απέναντι στο άτομο και το μικροκοσμικό εαυτό. Να γιατί κανείς δε γνωρίζει ποιοι τρόποι προσέγγισης ανοίγονται στον άνθρωπο, ποιες εσωτερικές εμπειρίες δοκιμάζει και ποια ψυχικά γεγονότα κρύβει ο θρησκευτικός μύθος. Πάνω από αυτά κρύβεται ένα τέτοιο συμπαντικό σκοτάδι, που είναι αδύνατο να καταλάβει κανείς γιατί θα έπρεπε να ενδιαφέρεται ή τουλάχιστον σε ποια κατάληξη βαδίζει. Αυτό το πρόβλημα αντιμετωπίζουμε αβοήθητοι.

Κάτι τέτοιο δεν πρέπει να μας εκπλήσσει γιατί πρακτικά οι αντίπαλοί μας διαθέτουν όλα τα πλεονεκτήματα. Μας προσελκύουν με τα φανταχτερά παράσημα και τη σαρωτική τους δύναμη. Η πολιτική, η επιστήμη και η τεχνολογία έχουν παραταχθεί στο πλευρό τους. Τα επιχειρήματα που παραθέτει η επιστήμη αντιπροσωπεύουν τον ύψιστο βαθμό της διανοητικής σιγουριάς που επιτεύχθηκε από τον ανθρωπino νου. Έτσι φαίνεται τουλάχιστο στο σημερινό

άνθρωπο που απορρίπτει την οπισθοδρομικότητα και τις προλήψεις περασμένων εποχών. Δεν μπορεί να διανοηθεί πως οι διδάσκαλοί του παραστράτησαν κάνοντας λάθος συγκρίσεις ανάμεσα σε άσχετους παράγοντες. Όλο και περισσότεροι συμφωνούν πως αυτό που η επιστήμη θεωρεί σήμερα απίθανο, ήταν το ίδιο απίθανο και σε περασμένους καιρούς. Η πίστη που μπορεί να του προσφέρει την πιθανότητα ενός υπεργίγαντος εναρκτήριου σημείου, αποβάλλεται με ένα σκεπτικό παρόμοιο με αυτό της επιστήμης. Έτσι, όταν το άτομο ρωτάει τις εκκλησίες και τους κήρυκές τους σε ποιον να εμπιστεύεται την ίαση της ψυχής του, πληροφορείται πως η συμμετοχή σε κάποιο θρήσκευμα είναι αναγκαία για τη θρησκευτική πίστη και πως οι δογματικές διηγήσεις που του δημιουργούν απορίες αποτελούν συγκεκριμένα ιστορικά συμβάντα· πως οι συγκεκριμένες ιεροτελεστίες παράγουν θαυμαστά αποτελέσματα και τέλος, πως τα πάθη του Χριστού τον έσωσαν από την αμαρτία και την αιώνια καταδίκη. Αν αρχίσει να συλλογίζεται αυτά τα πράγματα με τα περιορισμένα μέσα που διαθέτει, θα ομολογήσει πως δεν τα καταλαβαίνει καθόλου και πως του ανοίγονται δύο δρόμοι: είτε να πιστεύει σιωπηλά, ή να απορρίψει αυτές τις δηλώσεις επειδή είναι εντελώς ακατανόητες.

Ενώ ο σημερινός άνθρωπος μπορεί εύκολα να σκεφτεί και να καταλάβει όλες τις «αλήθειες» που του σερβίρει το Κράτος, ωστόσο η κατανόηση της Θρησκείας γίνεται δυσκολότερη επειδή δεν υπάρχουν οι αναγκαίες διευκρινήσεις. («Άραγε γινώσκεις ά αναγιγνώσκεις; Ο δε είπε: Και πώς ήθελον δυνηθή εάν δε με οδηγήσει τις;» Πράξεις, 8:30). Παρ'

όλα αυτά δεν έχει παραμερίσει ακόμη όλες τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις εξαιτίας της θρησκευτικής ώθησης που βασίζεται σε μια ενστικτώδη βάση. Μπορείς να πάρεις τους Θεούς ενός ανθρώπου, αλλά πρέπει να του δώσεις καινούργιους. Οι ηγέτες του μαζικού κράτους δεν μπορούν να αποφύγουν τη θεοποίηση τους και εκεί που δεν έχουν εμφανιστεί ακόμη καταστάσεις αυτού του είδους, έχουμε στη θέση τους καταπιεστικούς παράγοντες εφοδιασμένους με δαιμονική επιρροή. Όταν παύει να υπάρχει κάποια φυσιολογική ανθρώπινη λειτουργία προκαλείται γενική διαταραχή. Δε μας παραξενεύει λοιπόν το ότι με την επικράτηση της Θεάς Λογικής αναπτύχθηκε βαθμιαία μια γενικότερη νεύρωση, ένας διχασμός της προσωπικότητας ανάλογος με το διαμελισμό του σημερινού κόσμου; Τα συρματοπλεγμένα σύνορα διατρέχουν την ψυχή του σύγχρονου ανθρώπου σε όποια πλευρά και αν ζει. Και όπως ο τυπικός νευρωτικός δεν έχει γνώση της σκιώδους όψης του, έτσι και το φυσιολογικό άτομο βλέπει τη σκιά του στο γείτονα ή τον άνθρωπο γενικότερα. Έχει γίνει μάλιστα πολιτικό και κοινωνικό καθήκον η αποστροφή του καπιταλισμού για τους μεν και του κομμουνισμού για τους δε, ένα γεγονός που θαμπώνει την εξωτερική όραση και την εμποδίζει να δει την ατομική εσωτερική ζωή. Αλλά όπως ο νευρωτικός, μολονότι αγνοεί την άλλη του πλευρά, έχει την αμυδρή προαίσθηση πως κάτι δεν πηγαίνει καλά με την ψυχική του κατάσταση, έτσι και ο Δυτικός έχει αναπτύξει ένα ενστικτώδες ενδιαφέρον για την ψυχή του και την «ψυχολογία».

Έτσι συμβαίνει συνήθως και ο γιατρός καλείται να

θγεί, θέλοντας και μη, στην παγκόσμια σκηνή. Εκεί του απευθύνονται ερωτήσεις για την απόκρυφη ζωή του ατόμου, η οποία είναι αποτέλεσμα της νοοτροπίας των καιρών μας. Λόγω της προσωπικής του συμπτωματολογίας αυτό το υλικό θεωρείται συνήθως «νευρωτικό» μια και αποτελείται από παιδικές φαντασιώσεις που συμπλέκονται με τα στοιχεία της ώριμης ψυχής και κατά συνέπεια καταπιέζονται από την ηθική μας κρίση μέχρι του σημείου να μη γίνονται καν συνειδητές. Οι περισσότερες φαντασιώσεις αυτού του είδους δε γίνονται συνειδητές στην παιδική τους μορφή και είναι τουλάχιστον απίθανο να υπήρξαν και να καταπιέστηκαν συνειδητά. Φαίνεται πως υπήρχαν από πάντα· αναδύονται ασυνείδητα και παραμένουν σε αυτή την κατάσταση μέχρις ότου τους επιτραπεί να περάσουν το κατώφλι της συνειδήσης. Η ενεργοποίηση των ασυνείδητων φαντασιώσεων είναι μία διαδικασία που ενεργοποιείται όταν η συνείδηση βρίσκεται σε κρίσιμη καμπή. Αν δε συνέβαινε έτσι οι φαντασιώσεις θα πλάθονταν φυσιολογικά και θα ακολουθούσαν οι συνηθισμένες νευρωτικές διαταραχές. Στην πραγματικότητα, φαντασιώσεις αυτού του είδους ανήκουν στον κόσμο της παιδικής ηλικίας και προκαλούν διαταραχές μόνο όταν ενδυναμώνονται πρόωρα, λόγω των αφύσικων καταστάσεων της συνειδητής ζωής. Αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα όταν οι γονείς εξασκούν δυσάρεστες επιδράσεις και δηλητηριάζουν την ατμόσφαιρα, δημιουργώντας συγκρούσεις που ανατρέπουν την ψυχική ισορροπία του παιδιού.

Όταν ξεσπάσει η νεύρωση, επανεμφανίζεται στον έφηβο ο φανταστικός κόσμος της παιδικής ηλι-

κίας και τότε προσπαθούμε αιτιατά να εξηγήσουμε τη δημιουργία της, αποδίδοντάς τη στην παρουσία των παιδικών φαντασιώσεων. Αυτό όμως δεν εξηγεί τίποτε, γιατί οι φαντασιώσεις δεν έχουν κάποια ψυχολογικά αποτελέσματα στη διάρκεια της ενδιάμεσης περιόδου. Τα αποτελέσματα αναπτύσσονται μόνο όταν το άτομο αντιμετωπίζει μια περίπτωση που δεν μπορεί να ξεπεράσει με συνειδητά μέσα. Η επακόλουθη αναστολή στην εξέλιξη της προσωπικότητας ανοίγει έναν αγωγό στις παιδικές φαντασιώσεις που βρίσκονται μέσα μας σε λανθάνουσα κατάσταση και όσο η συνειδητή προσωπικότητα συνεχίζει το δρόμο της ανεμπόδιστα, δεν παρουσιάζουν καμία δραστηριότητα. Όταν οι φαντασιώσεις φτάνουν σε ένα ορισμένο επίπεδο έντασης αρχίζουν να διαχέονται στην προσωπικότητα, δημιουργώντας μία κατάσταση συμπλοκής που γίνεται αισθητή στον ίδιο τον ασθενή σαν διχασμός σε δύο προσωπικότητες με διαφορετικούς χαρακτήρες. Ο διαχωρισμός είχε προετοιμαστεί από παλιά στο ασυνείδητο, όταν η ενέργεια που διέρρεε από τη συνείδηση ενδυνάμωνε τις αρνητικές ιδιότητες της ασυνείδητης προσωπικότητας.

Επειδή οι φυσιολογικές φαντασιώσεις ενός παιδιού δεν είναι τίποτε άλλο παρά η *φαντασία* που γεννήθηκε από τις ενστικτώδεις παρορμήσεις –και μπορεί έτσι να θεωρηθεί σαν προκαταρκτική εξάσκηση που θα χρησιμοποιηθεί σε μελλοντικές συνειδητές δραστηριότητες– συνεπάγεται πως οι φαντασιώσεις του νευρωτικού, μολονότι αλλοιώνονται παθολογικά και ίσως να διαστρέφονται από την ορμητικότητα της ενέργειας, περιέχουν κάποιο πυρήνα φυσιολογι-

κού και προσαρμόσιμου ενστίκτου. Μια νευρασθένεια υποκρύπτει πάντα κάποια αλλοίωση και διατάραξη του φυσικού δυναμικού και της «φαντασίας». Πάντως τα ένστικτα, όσον αφορά το δυναμικό και την υφή τους, είναι πανάρχαια. Όταν αναδύεται η μορφή τους στο νου, παρουσιάζεται σαν *εικόνα* που εκφράζει οπτικά και με σαφήνεια την ενστικτώδη παρόρμηση. Αν μπορούσαμε να εισχωρήσουμε στην ψυχή της πυγολαμπίδας «γιούκα» για παράδειγμα, θα ανακαλύπταμε ένα πρότυπο ιδεών υπερβατικού ή γοητευτικού χαρακτήρα, που όχι μόνο υποχρεώνει την πυγολαμπίδα να εκτελέσει τη γονιμοποιητική της δραστηριότητα στο φυτό γιούκα, αλλά και τη βοηθάει να «αναγνωρίσει» την όλη κατάσταση. Το ένστικτο δεν είναι παρά μια τυφλή και ακαθόριστη παρόρμηση, επειδή μοιάζει εναρμονισμένο και προσαρμοσμένο σε κάποια καθορισμένη εξωτερική προϋπόθεση. Αυτή η τελευταία προϋπόθεση του προσδίδει την ιδιαίτερη και οριστική μορφή του. Όπως το ένστικτο είναι πρωταρχικό και κληροδοτημένο, έτσι και η μορφή του είναι πανάρχαια, δηλαδή αρχετυπική. Είναι παλαιότερη ακόμη και από το ίδιο το σχήμα του σώματος.

Αυτές οι βιολογικές θεωρίες εφαρμόζονται και στο *homo sapiens* που εξακολουθεί να διατηρείται μέσα στα πλαίσια της γενικής βιολογίας παρ' όλο που διαθέτει συνείδηση, θέληση και λογική. Το γεγονός πως η συνειδητή μας δραστηριότητα είναι ριζωμένη στο ένστικτο και αντλεί από εκεί το δυναμικό και τα βασικά χαρακτηριστικά των ιδεατών μορφών της, έχει την ίδια σημασία για την ανθρώπινη ψυχολογία, όπως και για κάθε άλλο μέλος του ζωι-

κού βασιλείου. Ουσιαστικά, η ανθρώπινη γνώση συνίσταται στη διαρκή αποδοχή των αρχέγονων πρότυπων ιδεών που μας μεταδόθηκαν *a priori*. Αυτά τα πρότυπα χρειάζονται ορισμένες τροποποιήσεις επειδή ήταν αρχικά εναρμονισμένα με έναν αρχαϊκό τρόπο ζωής και δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις ενός ιδιαίτερα διαφοροποιημένου περιβάλλοντος. Αν χρειάζεται να διατηρηθεί η ροή του ενστικτώδους δυναμικού στη ζωή μας –πράγμα εντελώς απαραίτητο– πρέπει να αφομοιωθούν οπωσδήποτε αυτές οι αρχετυπικές μορφές και να μετατραπούν σε πρακτικές ιδέες.

V

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Οι ιδέες μας όμως έχουν την ατυχή αλλά αναπόφευκτη τάση να επιβραδύνονται ανάλογα με τις αλλαγές της όλης κατάστασης. Δεν μπορεί να γίνει διαφορετικά, γιατί όσο δεν αλλάζει τίποτε στον κόσμο παραμένουν λίγο-πολύ προσαρμοσμένες και για αυτό λειτουργούν ικανοποιητικά. Συνεπώς δεν υπάρχει η αιτία για να αλλάξουν και να ξαναγίνουν αποδεκτές. Μόνο όταν μεταβληθούν οι συνθήκες τόσο, ώστε να δημιουργηθεί ένα μεγάλο χάσμα ανάμεσα στις εξωτερικές καταστάσεις και τις ιδέες μας, εμφανίζεται το γενικό πρόβλημα της αλλαγής της κοσμοθεωρίας μας. Μαζί του προκύπτει και το ερώτημα πώς πρέπει να αναπροσανατολιστούν και αναδιαμορφωθούν οι αρχέγονες εικόνες που συντηρούν τη ροή της ενέργειας των ενστίκτων. Δεν μπορούν απλά να αντικατασταθούν από καινούργιες νοητικές εικόνες, γιατί έτσι θα διαμορφώνονταν περισσότερο από τις εξωτερικές συνθήκες παρά από τις βιολογικές ανάγκες του ανθρώπου. Επιπλέον όχι μόνο δε θα μπορούσε να ε-

γκαθιδρυθεί μια επαφή με τον πρωταρχικό άνθρωπο, αλλά θα αποκλειόταν κάθε επαφή μαζί του. Κάτι ανάλογο γίνεται με την κατ' ευφημισμὸν μαρξιστική εκπαίδευση που στοχεύει στη δημιουργία ενός ανθρώπου κατ' εικόνα του Κράτους. Οι σημερινές βασικές πεποιθήσεις μας έγιναν υπερβολικά λογικές. Η φιλοσοφία δεν αποτελεί πλέον τρόπο ζωής και έγινε αποκλειστικά διανοητική και ακαδημαϊκή υπόθεση. Οι θρησκείες με τα αρχαία δόγματα και τυπικά τους εκφράζουν μία άποψη για τον κόσμο, ευκολονόητη κατά το Μεσαίωνα, αλλά ξένη και αδιανόητη για το σύγχρονο άνθρωπο. Παρά τη σύγκρουση με τη σύγχρονη επιστημονική θεώρηση, ένα βαθύ ένστικτο μας συγκρατεί σε ιδέες που αν ερμηνευτούν κατά λέξη αποκλείουν όλα τα νοητικά επιτεύγματα των τελευταίων πεντακοσίων χρόνων. Εδώ, ο φανερός σκοπός είναι να αποτραπεί ο άνθρωπος από την πτώση στην άβυσσο της μηδενιστικής απόγνωσης. Αλλά ακόμη και όταν αμφισβητούμε τη σύγχρονη θρησκεία σαν πεζή, κοντόφθαλμη και πεπαλαιωμένη, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως οι θρησκείες προκηρύσσουν ένα δόγμα που τα σύμβολά του έχουν αρχετυπικό χαρακτήρα και δική τους ζωή, μολονότι η ερμηνεία τους μπορεί να αμφισβητηθεί. Συνεπώς, η νοητική κατανόηση δεν είναι άχρηστη σε όλες τις περιπτώσεις, αλλά χρειάζεται στην περίπτωση που δεν επαρκεί η συναισθηματική και διαισθητική αξιολόγηση.

Το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της άποψης είναι το χάσμα που ανοίχτηκε ανάμεσα στην *πίστη* και τη *γνώση*. Η σύγκρουση μεγεθύνθηκε τόσο, που αισθάνεται κανείς υποχρεωμένος να μιλήσει για ασυμμετρία ανάμεσα σε αυτές τις δύο κατηγορίες και

τον τρόπο που βλέπουν τον κόσμο. Και όμως ασχολούνται με τον ίδιο εμπειρικό κόσμο στον οποίο ζούμε, γιατί ακόμη και η θεολογία μας λέει πως η πίστη ενισχύεται από ιστορικά γεγονότα· δηλαδή, πως ο Χριστός γεννήθηκε σαν πραγματικός άνθρωπος, έκανε πολλά θαύματα, υπέφερε τη μοίρα του, πέθανε στη διάρκεια της ηγεμονίας του Πόντιου Πιλάτου και αναστήθηκε σαρκικά μετά το θάνατό του. Η θεολογία δεν προσπαθεί να μυθοποιήσει τα ιστορικά της αρχεία και να κατανοήσει τη συμβολική τους πλευρά. Στην πραγματικότητα, οι ίδιοι οι θεολόγοι προσπάθησαν πρόσφατα να «απομυθοποιήσουν» το αντικείμενο της πίστης τους βάζοντας αυθαίρετα όρια σε κρίσιμα σημεία. Για την κριτική διάνοια όμως είναι πολύ φανερό πως ο μύθος αποτελεί στοιχείο που ενοποιεί όλες τις θρησκείες και για αυτό δεν μπορεί να αποκλειστεί από τις διαθεβαιώσεις της πίστης χωρίς να προκαλέσει κάποιο χάσμα.

Η ρήξη ανάμεσα στην πίστη και τη γνώση είναι ένα σύμπτωμα της *διχασμένης συνείδησης* που είναι τόσο χαρακτηριστική για τη νοητική αστάθεια των ημερών μας. Μοιάζει με την εξέταση του ίδιου πράγματος από δύο διαφορετικά πρόσωπα με αντίθετες απόψεις, ή από ένα πρόσωπο με δύο διαφορετικά μυαλά που προσπαθεί να σχεδιάσει την εικόνα της εμπειρίας του. Αν αντικαταστήσουμε το «πρόσωπο» με τη «σύγχρονη κοινωνία» είναι φανερό πως η τελευταία πάσχει από διανοητική αστάθεια ή νευρική διαταραχή. Από αυτή την άποψη δεν έχει καμία σημασία αν το ένα κόμμα τραβάει πεισματικά προς τα δεξιά και το άλλο αριστερά. Αυτό συμβαίνει σε κάθε νευρωτική ψυχή στη βαθιά αγωνία της και αυτή η

αγωνία είναι που φέρνει τον ασθενή στο γιατρό.

Όπως είπα προηγούμενα, ο γιατρός πρέπει να εγκαθιδρύσει μια σχέση και με τα δύο μισά της προσωπικότητας του ασθενή του, γιατί μόνο και με τα δύο μπορεί να δημιουργήσει ένα ολοκληρωμένο και πλήρη άνθρωπο. Η τελευταία εναλλακτική λύση είναι αυτό που προσπαθεί συνεχώς ο ασθενής, μια και η σύγχρονη κοσμοθεωρία δεν του δίνει άλλη καθοδήγηση. Η ατομική του περίπτωση είναι κατά κανόνα η ίδια με τη συλλογική· είναι ένας κοινωνικός μικρόκοσμος που αντικαθρεφτίζει σε μικρότερη κλίμακα τις ιδιότητες της κοινωνίας, ή η μικρότερη κοινωνική μονάδα που δημιουργεί αθροιστικά τη συλλογική κατάσταση. Η δεύτερη άποψη είναι και η πιο επικρατέστερη, καθώς μόνος, άμεσος και συγκεκριμένος φορέας της ζωής είναι η ατομική προσωπικότητα, αντίθετα με την κοινωνία και το Κράτος που είναι συμβατικές ιδέες και μπορούν να θεωρηθούν πραγματικές μόνο όταν αντιπροσωπεύονται από ένα ορισμένο αριθμό ατόμων.

Ελάχιστη προσοχή δόθηκε στο γεγονός πως η εποχή μας, παρά την έλλειψη θρησκευτικότητας, είναι κληρονομικά επιβαρυνμένη με τις ιδιαίτερες επιτεύξεις της χριστιανικής εποχής, π.χ. η *υπερίσχυση της λέξης*, του Λόγου, που θεωρείται η κεντρική μορφή της χριστιανικής πίστης μας. Ο ακριβής λόγος έγινε ο Θεός μας και παρέμεινε έτσι ακόμη και αν δε γνωρίζουμε πολλά για το Χριστιανισμό. Λέξεις όπως «κοινωνία» και «πολιτεία» συγκεκριμενοποιήθηκαν τόσο πολύ που είναι σχεδόν προσωποποιημένες. Κατά τη γνώμη του μέσου πολίτη, το «Κράτος» είναι ο ανεξάντλητος δότης κάθε αγαθού πολύ περισσότερο

από οποιονδήποτε βασιλιά της ιστορίας. Η «Πολιτεία» είναι υπεύθυνη, εκεί απευθύνει τα παράπονά του ή την επικαλείται. Η κοινωνία έχει αναρτηθεί στο βάθρο της υπέρτατης ηθικής αρχής και ασφαλώς της προσδόθηκαν θετικές δημιουργικές δραστηριότητες.

Κανείς δε φαίνεται να προσέχει πως ο σεβασμός του λόγου, που για μια ορισμένη φάση της ιστορικής ανάπτυξης υπήρξε απαραίτητος, έχει και μια επικίνδυνη σκιώδη πλευρά. Ο λόγος, μετά από αιώνες διαπαιδαγώγησης, αναγνωρίζεται παγκόσμια και αποκόπτει τον αρχικό του δεσμό με το θείο πρόσωπο. Τότε έχουμε στη θέση του μια προσωποποιημένη Εκκλησία, μια προσωποποιημένη Πολιτεία. Η πίστη στο λόγο γίνεται ευπιστία και η ίδια η λέξη ένα καλομελετημένο διαφημιστικό. Μαζί με την ευπιστία έρχεται η προπαγάνδα και η κοροϊδία του πολίτη με πολιτικές ρουσφετολογίες και συμβιβασμούς. Έτσι, το ψέμα αποκτά διαστάσεις άγνωστες μέχρι τώρα στην παγκόσμια ιστορία. Ο λόγος, που αντιπροσώπευε αρχικά την ενότητα όλων των ανθρώπων και τη σύνδεσή τους με ένα μεγάλο Άνθρωπο, έγινε στις μέρες μας πηγή υποψίας και δυσπιστίας. Η ευπιστία είναι ένας από τους χειρότερους εχθρούς μας, αλλά παραμένει η προσωρινή λύση του νευρωτικού που θέλει να πνίξει ή να εξορκίσει τις αμφιβολίες του. Οι άνθρωποι νομίζουν πως πρέπει απλά να «πεις» σε κάποιον ότι «πρέπει» να κάνει κάτι για να τονβάλεις στο σωστό δρόμο, αλλά το αν μπορεί ή αν θα το κάνει είναι κάτι άλλο. Ο ψυχολόγος κατάφερε να κατανοήσει πως τίποτε δε γίνεται με το να λες, να πείθεις, να νουθετείς ή να δίνεις καλές συμβουλές. Ο γιατρός

πρέπει να εξοικειώνεται με τις λεπτομέρειες και να αποκτά αυθεντική γνώση της ψυχικής κατάστασης του ασθενή του. Για αυτό πρέπει να συνδέεται με την ατομικότητα του πάσχοντα και να βρίσκει το δρόμο του μέσα σε κάθε γωνιά του νου του ασθενή. Η επιστημονική του αντικειμενικότητα, χωρίς να αποκλείει τίποτε, του επιτρέπει να δει τον ασθενή του όχι μόνο σαν ανθρώπινο πλάσμα, αλλά και σαν υπανθρώπινο ον προσδεδεμένο στο σώμα του σαν ζώο. Η ανάπτυξη της επιστήμης κατεύθυνε το ενδιαφέρον πέρα από τη συνειδητή προσωπικότητα, στον ασυνείδητο κόσμο των ενστίκτων που κυριαρχείται από τη σεξουαλικότητα και την καθοδηγητική δύναμη που αναλογούν στις δίδυμες ηθικές έννοιες του Άγιου Αυγουστίνου, την *cuncupiscentia* και τη *superbia*. Η αντίθεση ανάμεσα σε αυτά τα δύο θεμελιώδη ένστικτα (διατήρηση του είδους και αυτοσυντήρηση) αποτελεί πηγή πολυάριθμων συγκρούσεων. Για αυτό είναι άλλωστε και το κύριο αντικείμενο της ηθικής κρίσης, η οποία έχει σκοπό να αποτρέψει αυτές τις ενστικτώδεις συγκρούσεις όσο το δυνατόν περισσό-τερο.

Όπως εξήγησα παραπάνω το ένστικτο έχει δύο κύριες όψεις: το δυναμισμό, την καθοδήγηση ή την κινητικότητα και το ιδιαίτερο νόημα μαζί με την πρόθεση. Είναι πολύ πιθανό πως όλες οι ψυχικές λειτουργίες του ανθρώπου έχουν ένα ενστικτώδες θεμέλιο, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των ζώων. Εύκολα καταλαβαίνουμε πως στα ζώα το ένστικτο λειτουργεί σαν *spiritus rector* της συμπεριφοράς τους. Η διαπίστωση αυτή δεν είναι καθοριστική στην περίπτωση των ανώτερων πιθήκων και του ανθρώπου που

παρουσιάζουν ανάπτυξη της ικανότητας για μάθηση. Τα ζώα υποβάλλουν σε πολλές αλλαγές και διαφοροποιήσεις το ένστικτό τους σαν αποτέλεσμα της ικανότητάς τους για μάθηση. Στον πολιτισμένο άνθρωπο τα ένστικτα έχουν διασπαστεί τόσο πολύ, που ελάχιστα από τα βασικά μπορούν ακόμη να αναγνωριστούν στην αρχική τους μορφή. Τα βασικότερα είναι τα δύο θεμελιώδη ένστικτα και τα παράγωγά τους, που υπήρξαν η μοναδική ενασχόληση της κλινικής ψυχολογίας μέχρι τώρα. Ερευνητές όμως ανακάλυψαν –ακολουθώντας τις διακλαδώσεις των ενστίκτων– παραστάσεις που δεν μπορούσαν να καταχωρηθούν σε καμία ομάδα. Ας δούμε ένα μόνο παράδειγμα. Αυτός που ανακάλυψε το ένστικτο της δύναμης αμφέβαλλε για το κατά πόσο μπορούσε να ερμηνευτεί η αναμφισβήτητη έκφραση του σεξουαλικού ενστίκτου σαν «παράθεση δύναμης»· ο ίδιος ο Φρόιντ υποχρεώθηκε να παραδεχτεί την ύπαρξη των «εγωικών ενστίκτων», προσθέτοντάς τα στο κυρίαρχο σεξουαλικό ένστικτο, υποχωρώντας έτσι στην άποψη του Άντλερ. Με βάση αυτή την αβεβαιότητα δεν μας εκπλήσσει το γεγονός πως στις περισσότερες περιπτώσεις τα νευρωτικά συμπτώματα μπορούν να ερμηνευτούν με όρους οποιασδήποτε θεωρίας. Αυτό το μπέρδεμα δε σημαίνει πως κάποια από τις δύο θεωρίες είναι λαθεμένη. Μάλλον και οι δύο έχουν σχετική αξία και, αντίθετα από ορισμένες μονόπλευρες και δογματικές προτιμήσεις, επιτρέπουν την ύπαρξη και την άμιλλα των ενστίκτων. Μολονότι το ζήτημα του ανθρώπινου ενστίκτου είναι αρκετά σύνθετο, ίσως να μη λαθεύουμε υποθέτοντας ότι η ικανότητα της μάθησης, ιδιότητα σχεδόν αποκλειστικά ανθρώ-

πινη, βασίζεται στο ένστικτο της μίμησης που υπάρχει και στα ζώα. Η φύση αυτού του ενστίκτου μπορεί να διαταράσσει άλλες ενστικτώδεις δραστηριότητες και ίσως να τις τροποποιεί, όπως παρατηρείται για παράδειγμα στο τραγούδι των πουλιών όταν υιοθετούν άλλες μελωδίες.

Τίποτε δεν απομακρύνει περισσότερο τον άνθρωπο από το υπόβαθρο των ενστίκτων του παρά η ικανότητα μάθησης, που αποδείχνεται πως είναι μια ευφυής παρόρμηση για προοδευτικές μεταβολές των ανθρώπινων τρόπων συμπεριφοράς. Αυτή ευθύνεται για τις μεταβαλλόμενες συνθήκες ύπαρξής μας και για την ανάγκη των νέων παραδοχών που επιφέρει ο πολιτισμός. Είναι επίσης πηγή πολλών ψυχικών διαταραχών και δυσκολιών που αντιμετωπίζονται εξαιτίας της προοδευτικής αποξένωσης της ανθρωπότητας από τα ενστικτώδη της θεμέλια. Ο άνθρωπος που μαθαίνει, ταυτίζεται με τη συνειδητή γνώση του εαυτού του, ασχολείται με τη συνείδηση σε βάρος του ασυνείδητου. Το αποτέλεσμα είναι πως ο σημερινός άνθρωπος μπορεί να γνωρίσει τον εαυτό του μόνο μέχρι του σημείου της αυτοσυνείδησης, ικανότητα που εξαρτάται κατά πολύ από τις περιβαλλοντολογικές συνθήκες, την έλξη προς τη γνώση και τον έλεγχο που χρειάζονται ορισμένες τροποποιήσεις των αρχέγονων ενστικτωδών του τάσεων. Για αυτό η συνειδητότητά του προσανατολίζεται κύρια στην παρατήρηση και εξερεύνηση του γύρω κόσμου, υιοθετώντας τα ψυχικά του αποθέματα. Αυτή η υποχρέωση είναι τόσο έντονη, που κατά τη διαδικασία ξεχνάει τον εαυτό του, διαχωρίζεται από την ενστικτώδη φύση του και στη θέση της πραγματικής του ύπαρξης βάζει την

αντίληψη που δημιουργεί για τον εαυτό του. Με αυτό τον τρόπο γλυστράει ανεπαίσθητα σε έναν αισθητικό κόσμο, όπου η πραγματικότητα αντικαθίσταται προοδευτικά από τα δημιουργήματα της συνειδητής του δραστηριότητας.

Ο διαχωρισμός από την ενστικτώδη φύση ωθεί στη σύγκρουση του συνειδητού και του ασυνείδητου, του πνεύματος και της φύσης, της γνώσης και της πίστης. Αυτός ο διαχωρισμός καθίσταται παθολογικός τη στιγμή που η συνείδηση γίνεται ανάκανη πλέον να αρνηθεί ή να καταπιέσει την ενστικτώδη της πλευρά. Η συσσώρευση των ατόμων που έφτασαν σε αυτή την κρίσιμη κατάσταση δημιουργεί μια μαζική κίνηση που προσπαθεί να γίνει πρόμαχος των καταπιεσμένων. Σε συνδυασμό με τη συνειδησιακή μας τάση να ψάχνουμε την αιτία κάθε κακού στον εξωτερικό κόσμο, υψώνεται μια κραυγή για πολιτικοκοινωνικές αλλαγές που θα λύσουν «αυτόματα» το πολύ βαθύτερο πρόβλημα της διχασμένης προσωπικότητας. Κάθε φορά που εκπληρώνεται αυτή η απαίτηση εγκαθιδρύονται πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που ξαναφέρνουν τις ίδιες ασθένειες με διαφορετική μορφή. Αυτό που γίνεται τότε δεν είναι παρά μια απλή αντιστροφή. Ο περιθωριακός ανεβαίνει στην κορυφή και η σκιά παίρνει τη θέση του φωτός· και επειδή ο περιθωριακός είναι πάντα και ταραξίας, η ελευθερία του «σκόπιμα» καταπιεζόμενου πρέπει να υποβληθεί σε δρακόντειες περικοπές. Όλα αυτά είναι αναπόφευκτα, γιατί η ρίζα του κακού μένει άθικτη και έρχεται στην επιφάνεια η αντίθεση.

Τα δικτατορικά καθεστώτα υποβιβάζουν τον άνθρωπο, όπως και η δημοκρατική συλλογική ψυχολο-

γία της Δύσης, στερώντας του την ελευθερία όχι μόνο στην κοινωνική αλλά και την ηθική και πνευματική σφαίρα. Πέρα από τις πολιτικές δυσκολίες, η Δύση υπέφερε από ένα ακόμη πολιτικό μειονέκτημα που έγινε δυσάρεστα αισθητό στις μέρες του γερμανικού Ναζισμού: την ύπαρξη ενός δικτάτορα στη σκιά της πλευράς της ύπαρξής μας. Θεωρούμε πάντα πως βρίσκεται στην αντίθετη πολιτική πλευρά, ενώ εμείς «πιστεύουμε» πως είμαστε στην καλή πλευρά και έχουμε τα σωστά ιδανικά. Πρόσφατα δεν ομολόγησε ένας πασίγνωστος πολιτικός πως «δεν πήγαινε ο νους του στο κακό»; Στο όνομα της αθονίας, ο Δυτικός κινδυνεύει να χάσει εντελώς τη σκιά του, να ταυτιστεί με την πλασματική του προσωπικότητα και να ταυτίσει τον κόσμο με το αφηρημένο σκίτσο που σχεδιάστηκε από την επιστημονική λογική. Ο πνευματικός και ηθικός του αντίπαλος δε βρίσκεται πλέον μέσα του, αλλά πίσω από τη γεωγραφική γραμμή της διαίρεσης, που δεν εκπροσωπεί πλέον ένα εξωγενές πολιτικό φράγμα, αλλά διαχωρίζει το συνειδητό από τον ασυνείδητο άνθρωπο όλο και πιο απειλητικά. Η σκέψη και το συναίσθημα χάνουν την εσωτερική τους πολικότητα και εκεί που αποδείχνεται αναποτελεσματικός ο θρησκευτικός προσανατολισμός, δε βρίσκεται ούτε ένας θεός για να ελέγξει την ορμητική αναπήδηση των αχαλίνωτων ψυχικών λειτουργιών.

Η λογικοκρατούμενη φιλοσοφία μας δε σκοτίζεται για το αν η «σκιά» συγκατατίθεται στα σχέδια και τους σκοπούς της συνείδησης. Ίσως και να μη γνωρίζει πως φέρουμε μέσα μας μια πραγματική σκιά που η ύπαρξή της βασίζεται στην ενστικτώδη φύση

μας. Ο δυναμισμός και η εικονοπλασία των ενστίκτων σχηματίζουν από κοινού ένα *a priori*, που δεν μπορεί να απορριφτεί χωρίς σοβαρούς κινδύνους. Η κακοποίηση και άρνηση του ενστίκτου έχει οδυνηρές συνέπειες φυσιολογικής και ψυχολογικής υφής, που για την απομάκρυνσή τους χρειάζεται πάνω από όλα ιατρική βοήθεια.

Γνωρίζαμε ή είχαμε τη δυνατότητα για πάνω από πενήντα χρόνια να γνωρίσουμε, πως υπάρχει ένα ασυνείδητο που αντισταθμίζει το συνειδητό. Η κλινική παρατήρηση προμήθευσε όλες τις απαραίτητες εμπειρικές και πειραματικές αποδείξεις αυτού του γεγονότος. Υπάρχει μια ασυνείδητη ψυχική πραγματικότητα που επηρεάζει αποδεδειγμένα τη συνείδηση και τα περιεχόμενά της. Όλα αυτά είναι γνωστά, αλλά δεν εξασφάλισαν κάποια πρακτικά συμπεράσματα. Εξακολουθούμε να σκεπτόμαστε και να ενεργούμε όπως πρώτα, χρησιμοποιώντας μόνο συνείδηση. Επιπλέον, νομίζουμε ότι είμαστε αβλαβείς, λογικοί και ανθρώπινοι. Δε δυσπιστούμε όμως για τα κίνητρά μας και δεν αναρωτιόμαστε πώς αισθάνεται ο εσωτερικός άνθρωπος για την εξωτερική μας δράση. Όμως, είναι επιπόλαιο, παράλογο και ψυχικά ανθυγιεινό να παραβλέπουμε τις αντιδράσεις του ασυνείδητου. Μπορεί κανείς να θεωρήσει την καρδιά του και το στομάχι ασήμαντα και αξιοκαταφρόνητα, αυτό όμως δεν μας εμποδίζει από τις συνέπειες της πολυφαγίας και της υπέρτασης. Και όμως, πιστεύουμε πως μπορούμε να ξεφορτώθουμε τα ψυχικά λάθη και τις συνέπειές τους με λίγες λέξεις, αφού για την πλειοψηφία των ανθρώπων «ψυχικό» σημαίνει κάτι λιγότερο από «αέρα». Παρ' όλα αυτά κανείς δεν αρνείται

πως χωρίς την ψυχή δε θα υπήρχε καθόλου κόσμος και πολύ περισσότερο ανθρώπινος κόσμος. Ουσιαστικά, τα πάντα εξαρτώνται από την ανθρώπινη ψυχή και τις λειτουργίες της. Ειδικά στις μέρες μας αξίζει όλη μας την προσοχή όταν παραδεχόμαστε πως τα χτυπήματα και οι συμφορές του μέλλοντος δε θα καθοριστούν ούτε από τις επιδρομές άγριων ζώων, ούτε από τον κίνδυνο παγκόσμιων επιδημιών, αλλά μόνο από τις ψυχικές αλλαγές του ανθρώπου. Μια ανεπαίσθητη διαταραχή της ισορροπίας σε μερικούς από τους εγκέφαλους των αρχηγών μας και ο κόσμος θα βουτηχτεί στο αίμα, τη φωτιά και τη ραδιενέργεια. Τα τεχνικά μέσα βρίσκονται στη διάθεση και των δύο πλευρών και ορισμένες συνειδητές επιδιώξεις, ανεξέλεγκτες από κάποιον εσωτερικό αντίπαλο, μπορούν εύκολα να ικανοποιηθούν, όπως είδαμε στο παράδειγμα του ενός «Αρχηγού». Η συνείδηση του σύγχρονου ανθρώπου εξακολουθεί να προσκολλάται σε εξωτερικά αντικείμενα αποδίδοντάς τους την αποκλειστική ευθύνη. Το ότι η ψυχική κατάσταση ορισμένων ατόμων επηρεάζεται από τη συμπεριφορά των αντικειμένων είναι κάτι που μας απασχολεί ελάχιστα, παρ' όλο που τέτοιοι παραλογισμοί παρατηρούνται καθημερινά και μπορεί να τύχουν στον καθένα.

Η στροφή του κόσμου προς τη συνείδηση οφείλεται κύρια στην απώλεια των ενστίκτων, με αιτία την ανάπτυξη του ανθρώπινου νου κατά τη διάρκεια των περασμένων γενεών. Όσο περισσότερη δύναμη αποκτά ο άνθρωπος πάνω στη φύση, τόσο η γνώση και η ικανότητά του μεταφέρονται στο κεφάλι· η περιφρόνησή του για το φυσικό, το συμπτωματικό και

το μη αιτιολογημένο γίνεται όλο και βαθύτερη συμπεριλαμβάνοντας και την αντικειμενική ψυχή, που είναι ό,τι δεν είναι η συνείδηση. Σε αντίθεση με τον υποκειμενισμό του συνειδητού νου, το ασυνείδητο είναι αντικειμενικό και εκδηλώνεται με τη μορφή αντιθετικών συναισθημάτων, φαντασιώσεων, αισθημάτων, κινήτρων και ονείρων, καθένα από τα οποία, μολονότι δε δημιουργείται από μόνο του, μας κυριεύει αντικειμενικά. Ακόμη και σήμερα, η ψυχολογία εξακολουθεί να είναι η επιστήμη των στοιχείων της συνείδησης και αξιολογείται με συλλογικά δεδομένα. Η ατομική ψυχή μεταβλήθηκε σε σύμπτωση, ένα «τυχαίο» φαινόμενο, ενώ το ασυνείδητο αγνοήθηκε εντελώς. Αυτό δεν ήταν αποτέλεσμα αφροντισιάς ή έλλειψης γνώσης, αλλά της έντονης αντίστασης στη μεγάλη πιθανότητα ύπαρξης μιας δεύτερης ψυχικής αυθεντίας πέρα από το εγώ. Μοιάζει απειλή για το εγώ αμφισβήτηση της μοναρχίας του. Ο θρησκευόμενος είναι εξοικειωμένος με τη σκέψη πως δεν είναι ο μόνος αφέντης του οίκου του. Πιστεύει ότι την τελική απόφαση την παίρνει ο Θεός και όχι αυτός ο ίδιος. Πόσοι από εμάς θα άφηναν την απόφαση στη θέληση του Θεού και πόσοι δε θα αισθάνονταν αμηχανία αν έπρεπε να ομολογήσουν μέχρι ποιου σημείου η απόφαση πάρθηκε από τον ίδιο το Θεό;

Ο θρησκευόμενος βρίσκεται κάτω από την άμεση επίδραση των ασυνείδητων αντιδράσεων. Κατά κανόνα την αποκαλεί διεργασία της συνείδησης. Επειδή όμως το ψυχικό παρασκήνιο έχει διαφορετικές αντιδράσεις από αυτές της δογματικής ηθικής, ο πιστός μετράει τη συνείδησή του με βάση τα παραδοσιακά ηθικά δεδομένα, δηλαδή με μια συλλογική α-

ξία και στην προσπάθεια αυτή επιβοηθείται επίμονα από την Εκκλησία. Όσο μπορεί το άτομο να παραμένει στα παραδοσιακά του πιστεύω και όσο οι περιστάσεις των καιρών δεν αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στην ατομική αυτονομία, μπορεί να επαναπαύεται στην όλη κατάσταση. Η τελευταία όμως μεταβάλλεται ριζικά όταν ο σκεπτόμενος άνθρωπος, που είναι προσανατολισμένος στους εξωτερικούς παράγοντες και έχει χάσει τη θρησκευτική του πίστη, εμφανίζεται μαζικοποιημένος όπως στις σημερινές περιστάσεις. Τότε ο πιστός αναγκάζεται να αμυνθεί και πρέπει να κάνει κατήχηση στον εαυτό του για τα θεμέλια της πίστης του. Δε συγκρατείται άλλο από την υποβλητική ισχύ της *consensus omnium*, και συνειδητοποιεί έντονα την αδυναμία της Εκκλησίας και την αβεβαιότητα των δογματικών υποθέσεων. Για να αποσοβήσει κάτι τέτοιο η Εκκλησία απαιτεί περισσότερη πίστη, λες και εξαρτάται το δώρο της χάρης από την θέληση και την ανθρώπινη ευχαρίστηση. Πάντως ο θρόνος της πίστης δεν είναι η συνείδηση αλλά η αυθόρμητη θρησκευτική εμπειρία που φέρνει την πίστη σε άμεση σχέση με το Θεό.

Εδώ πρέπει να αναρωτηθούμε. Έχω κάποια θρησκευτική εμπειρία και άμεση σχέση με το Θεό. Αυτή η βεβαιότητα, που έχω σαν άτομο θα με αποτρέψει από το να χαθώ στον όχλο;

VI

ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑ

Θετική απάντηση σε αυτή την ερώτηση μπορεί να υπάρξει μόνο όταν το άτομο έχει τη θέληση να εκπληρώσει τις απαιτήσεις ενός αυστηρού αυτοέλεγχου και αυτογνωσίας. Αν ακολουθήσει το σκοπό του, όχι μόνο θα ανακαλύψει μερικές σημαντικές αλήθειες, αλλά θα κερδίσει και ένα ψυχολογικό πλεονέκτημα. Θα καταφέρει να θεωρήσει τον εαυτό του άξιο ιδιαίτερης προσοχής και συμπαθητικού ενδιαφέροντος. Θα συμβάλλει στη διαπίστωση της ίδιας του της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και θα κάνει το πρώτο βήμα προς τα θεμέλια της συνειδήσής του, δηλαδή προς το ασυνείδητο, τη μόνη αποδεκτή πηγή της θρησκευτικής εμπειρίας. Αυτό δε σημαίνει βέβαια πως ό,τι ονομάζουμε ασυνείδητο ταυτίζεται με το Θεό ή μπαίνει στη θέση Του. Είναι το διάμεσο από το οποίο φαίνεται να πηγάζει η θρησκευτική εμπειρία. Όσο για το ποια είναι η αιτία μιας τέτοιας εμπειρίας, η απάντηση βρίσκεται πέρα από τα πλαίσια της ανθρώπινης γνώσης. Η γνώση του Θεού είναι ένα υπερβατικό πρόβλημα.

Όταν ο θρησκευόμενος καλείται να απαντήσει στην κρίσιμη ερώτηση που πλανιέται πάνω μας σαν απειλή, έχει ένα σοβαρό πλεονέκτημα: διαθέτει συγκεκριμένη γνώση του τρόπου με τον οποίο βασίζεται η υποκειμενική του ύπαρξη στη σχέση με το «Θεό». Βάζω τη λέξη «Θεός» σε εισαγωγικά προκειμένου να αποδείξω πως έχουμε να κάνουμε με μια ανθρωπομορφική ιδέα, της οποίας το δυναμικό και ο συμβολισμός φιλτράρονται από τη μεσολάβηση της ασυνείδητης ψυχής. Όποιος θέλει μπορεί να πλησιάσει την πηγή τέτοιων εμπειριών, άσχετα με το αν πιστεύει ή όχι στο Θεό. Χωρίς αυτή την προσέγγιση μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις είμαστε μάρτυρες τέτοιων θαυμαστών μεταστροφών, που πρότυπό τους είχαν την εμπειρία του Παύλου στη Δαμασκό. Το ότι υπάρχουν θρησκευτικές εμπειρίες δε χρειάζεται άλλες απόδείξεις. Πάντοτε όμως αμφισβητείται το κατά πόσο αυτό που η μεταφυσική και η θεολογία ονομάζουν Θεό ή Θεούς είναι το πραγματικό υπόβαθρο τέτοιων εμπειριών. Η ερώτηση στην πραγματικότητα είναι άσκοπη και απαντάται μόνο με την υποκειμενική εμπειρία. Όποιος την έχει, κυριεύεται από αυτή και δε σπαταλάει το χρόνο του σε άκαρπες μεταφυσικές και επιστημονικές εικασίες. Η απόλυτη βεβαιότητα έχει τη δική της απόδειξη και δε χρειάζεται κάποια άλλη.

Με βάση τη γενική άγνοια και την προκατάληψη που υπάρχει για την ψυχολογία, πρέπει να θεωρήσουμε δυστύχημα πως η μοναδική εμπειρία που δίνει νόημα στην ατομική ύπαρξη μοιάζει να ξεπηδάει από ένα διάμεσο που σίγουρα «χαίρει» συλλογικής προκατάληψης. Για μια ακόμη φορά ακούγεται η αμφι-

βολία: «Τί καλό θα προκύψει από τη Ναζαρέτ;». Το ασυνείδητο θεωρείται ένα είδος σκουπιδοτενεκέ στον ίσκιο του συνειδητού νου και έχει «κύρια ζωώδη φύση». Στην πραγματικότητα, έχει ασταθή έκταση και δομή με αποτέλεσμα να είναι αθάσιμη η υπερτίμηση ή υποτίμησή του και μπορεί να απορριφθεί σαν προκατάληψη. Σε κάθε περίπτωση, τέτοιες κρίσεις ηχούν πολύ αλλόκοτα στα στόματα των χριστιανών που ο Κύριός τους γεννήθηκε στα άχυρα ενός σταύλου περιτριγυρισμένος από ζώα. Με την αισθητική της αφθονίας θα ταίριαζε περισσότερο να γεννιόταν σε ένα ναό. Με τον ίδιο τρόπο, ο γήινα σκεπτόμενος άνθρωπος της μάζας αναζητά τη θεϊκή εμπειρία στη μαζική συνάντηση, που εγγυάται ένα πιο εντυπωσιακό υπόβαθρο από αυτό της ατομικής ψυχής. Ακόμη και η χριστιανική εκκλησία συμμετέχει σε αυτή την ολέθρια ψευδαίσθηση.

Η επιμονή της ψυχολογίας για τη σπουδαιότητα των ασυνείδητων διαδικασιών στη θρησκευτική εμπειρία, είναι υπερβολικά ασυνήθιστη άποψη σύμφωνα με τα ιδεώδη της πολιτικής. Για τη δεξιά ο αποφασιστικός παράγοντας είναι η ιστορική αποκάλυψη που έφτασε στον άνθρωπο από έξω, ενώ για την αριστερά αυτό είναι καθαρή ανοησία και ο άνθρωπος δεν έχει καμία θρησκευτική λειτουργία πέρα από την πίστη στο κομματικό δόγμα. Επιπλέον, τα θρησκευτικά δόγματα υποστηρίζουν ανόμοια πράγματα που το καθένα διεκδικεί την απόλυτη αλήθεια. Και όμως, ζούμε σήμερα σε ένα ενοποιημένο κόσμο όπου οι αποστάσεις υπολογίζονται με ώρες και όχι με εβδομάδες ή μήνες. Οι εξωτικές φυλές έπαψαν να είναι εκθέματα εθνικών μουσείων. Έγιναν γείτονές μας και αυ-

τό που μέχρι χθες ήταν προνόμιο του εθνολόγου, αποτελεί σήμερα πολιτικό, κοινωνικό και ψυχολογικό πρόβλημα. Οι ιδεολογικές σφαίρες άρχισαν ήδη να εφάπτονται και να αλληλοδιαπερνώνται και ίσως να μην είναι μακριά ο καιρός που θα αυξηθεί το ζήτημα της αμοιβαίας κατανόησης σε αυτό το πεδίο. Για να γίνει κανείς κατανοητός πρέπει να διαθέτει μια βαθιά αντίληψη της άποψης του άλλου. Η απαραίτητη για αυτό ενδοσκοπήση θα έχει επιπτώσεις και στις δύο πλευρές. Αναμφίβολα, η ιστορία θα παραλείψει όσους αντιστέκονται σε αυτή την αναπόφευκτη ανάπτυξη, όσο επιθυμητή και αν είναι, για να προσαρμοστούν σε ό,τι είναι ουσιώδες και καλό στις παραδόσεις μας. Παρ' όλες τις διαφορές η ενότητα της ανθρωπότητας θα υπερισχύσει ακαταμάχητα. Το μαρξιστικό δόγμα στήριξε την ύπαρξή του σε αυτό το δεδομένο, ενώ η Δύση ελπίζει να τα βγάλει πέρα με την τεχνολογία και τις οικονομικές βοήθειες. Ο Κομμουνισμός δεν παρέλειψε την τεράστια σημασία του ιδεολογικού στοιχείου και την παγκοσμιότητα των βασικών αρχών, ενώ τα κράτη της Άπω Ανατολής μοιράζονται την ιδεολογική μας αδυναμία και είναι τόσο ευπαθή όσο εμείς.

Η υποτίμηση του ψυχολογικού παράγοντα μοιάζει να μας εκδικείται πικρά. Έφτασε λοιπόν ο καιρός να προλάβουμε κάτι τέτοιο. Προς το παρόν αυτό πρέπει να παραμείνει ένας ευσεβής πόθος, γιατί η αυτογνωσία, όπως και το να μην είσαι πολύ δημοφιλής, μοιάζει με δυσάρεστο ιδεολογικό σκοπό που μυρίζει ηθικότητα και έχει κάποια σχέση με την ψυχολογική σκιά η οποία απορρίπτεται όποτε είναι δυνατόν. Ασφαλώς το καθήκον που αντικρύζει η εποχή μας εί-

ναι πολύ δύσκολο. Έχει πολύ υψηλές απαιτήσεις από την υπευθυνότητά μας, αν δε θέλουμε να ενοχοποιηθούμε για άλλη μία *trahison des clercs*. Απευθύνεται στις ηγετικές προσωπικότητες που επηρεάζουν και έχουν τον απαραίτητο νου για να συνειδητοποιήσουν την κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο κόσμος μας. Μπορεί κανείς να περιμένει να συμβουλευτούν τη συνείδησή τους. Επειδή όμως η φύση της περίπτωσης δεν απαιτεί νοητική κατανόηση αλλά και ηθικά συμπεράσματα, δεν μπορούμε να είμαστε υπεραισιόδοξοι. Η φύση όπως γνωρίζουμε δεν είναι τόσο γενναιόδωρη με τα αγαθά της ώστε να ενώνει τα δώρα της καρδιάς με μια υψηλή διάνοια. Κατά κανόνα όπου υπάρχει το ένα λείπει το άλλο και όπου είναι ανεπτυγμένη μια ικανότητα αυτό συμβαίνει σε βάρος των υπόλοιπων. Η ασυμφωνία ανάμεσα στο νου και το συναίσθημα -που στην καλύτερη περίπτωση το ένα μπλέκεται στο δρόμο του άλλου- είναι ένα ιδιαίτερα οδυνηρό κεφάλαιο στην ιστορία της ανθρώπινης ψυχής.

Δεν υπάρχει λόγος να διατυπώσουμε το καθήκον που επιφόρτησε η εποχή μας σαν ηθική απαίτηση. Καλύτερα να ξεκαθαρίσουμε την ψυχολογική κατάσταση του κόσμου, ώστε να μπορεί να τη δει ακόμα και ένας μύωπας και να δώσουμε υπόσταση σε λέξεις και ιδέες για να μπορεί να ακούει ακόμη και ο βαρύνκοος. Μπορούμε να ελπίζουμε σε ανθρώπους με καλή θέληση και κατανόηση, οπότε δεν πρέπει να δυσανασχετούμε από τις επαναλήψεις αυτών των απαραίτητων σκέψεων και αντιλήψεων.

Κύριο μέλημά μου είναι να τραβήξω την προσοχή του αναγνώστη στην κύρια δυσκολία που θα αντι-

μετωπίσει. Ο φόβος που τα δικτατορικά κράτη γέμισαν τελευταία τον άνθρωπο, δεν είναι τίποτε λιγότερο από το αποκορύφωμα όλων των φρικαλεοτήτων για τις οποίες ενοχοποιήθηκαν οι πρόγονοί μας στο κοντινό παρελθόν. Ξέχωρα από τις βαρβαρότητες και τα λουτρά αίματος που διαπράχτηκαν από τα χριστιανικά έθνη σε όλη την ευρωπαϊκή ιστορία, ο Ευρωπαίος πρέπει να δώσει λόγο και για όλα τα εγκλήματα που διέπραξε στους έγχρωμους λαούς κατά τη διάρκεια της αποικιοκρατίας. Με βάση αυτά τα γεγονότα, ο λευκός κουβαλάει στις πλάτες του ένα βαρύ φορτίο. Μας δείχνει μια εικόνα της κοινής ανθρωπίνης σκιάς που δύσκολα θα μπορούσε να αποδοθεί με πιο μαύρα χρώματα. Το κακό που διαφαίνεται στον άνθρωπο και που αναμφίβολα κατοικεί μέσα του έχει γιγάντιες διαστάσεις, ώστε τα λόγια της Εκκλησίας για το προπατορικό αμάρτημα και η αναγωγή του στη σχετικά αθώα παρέκκλιση του Αδάμ και της Εύας, να είναι σχεδόν ευφημισμός. Η κατάσταση είναι πολύ χειρότερη και έχει πρόστυχα υποτιμηθεί.

Επειδή αποτελεί παγκόσμιο πιστεύω ότι ο άνθρωπος είναι μόνο όσα γνωρίζει η συνείδησή του, θεωρεί τον εαυτό του άκακο, προσθέτοντας έτσι στην κακοήθεια και την ηλιθιότητα. Δεν αρνείται τα όσα έχουν συμβεί και εξακολουθούν να συμβαίνουν, αλλά είναι πάντα οι «άλλοι» που τα κάνουν. Και όταν αυτές οι πράξεις απομακρύνονται στο παρελθόν, γρήγορα και βολικά βυθίζονται στη θάλασσα της λησμονιάς, και επανέρχεται η κατάσταση μιας χρόνιας και ακαθόριστης δυσφορίας που περιγράφουμε σαν «κανονικότητα». Τίποτε δεν εξαφανίστηκε και τίποτε καλό δεν έγινε. Το κακό, η ενοχή, η βαθιά συνει-

δησιακή ανησυχία και η μεταμφιεσμένη προδοσία βρίσκονται μπροστά μας αρκεί να μπορούμε να τα δούμε. Ο άνθρωπος τα δημιουργήσε. Είμαι άνθρωπος και μοιράζομαι την ανθρώπινη φύση. Για αυτό είμαι ένοχος μαζί με τους υπόλοιπους και φέρω μέσα μου αναλλοίωτη και ανεξίτηλη την ικανότητα και την τάση να τα επαναλάβω όποτε θελήσω. Ακόμη και αν δεν είμαστε τα όργανα του εγκλήματος, θα είμαστε πάντοτε εν δυνάμει εγκληματίες χάρη στην ανθρώπινη φύση μας. Στην πραγματικότητα μας λείπει μάλλον η κατάλληλη ευκαιρία για να χαθούμε σε μια κολασμένη συμπλοκή. Κανείς δε βρίσκεται έξω από τη μαύρη συλλογική σκιά της ανθρωπότητας. Το αν το έγκλημα διαπράχθηκε σε προηγούμενες γενιές ή συντελείται σήμερα, παραμένει ένα σύμπτωμα της πανταχού παρούσας προδιάθεσης και για αυτό καλά θα έκανε κανείς να «σκέφτεται πότε-πότε το κακό», γιατί μόνο ο θλάκας αρνείται μόνιμα τις συνθήκες της ίδιας του της ύπαρξης. Αλήθεια, αυτή η άρνηση είναι ο καλύτερος τρόπος για να γίνει κάποιος όργανο του κακού. Η πραότητα και η αφέλεια βοηθάνε τόσο, όσο και κάποιον που πάσχει από χολέρα. Τουναντίον κατευθύνουν στον «άλλο» την προβολή του μη αναγνωρισμένου κακού. Αυτό δυναμώνει τη θέση του αντίπαλου, επειδή η προβολή μεταφέρει στην άλλη πλευρά το φόβο που αθέλητα και μυστικά αισθανόμαστε για το δικό μας κακό και αυξάνει αξιόλογα την απειλή του. Το χειρότερο όμως είναι πως η έλλειψη διορατικότητας μας στερεί την ικανότητα να διαπραγματευτούμε με το κακό. Τώρα βέβαια, σκοντάφτουμε σε μια από τις κύριες προκαταλήψεις της χριστιανικής παράδοσης, που αποτελεί μεγάλη τροχο-

πέδη στην τακτική μας. Μάθαμε να απέχουμε από το κακό, να μη το αγγίζουμε, ούτε να το αναφέρουμε. Προς το κακό επίσης στρέφουν οι κακοί χρησμοί που γίνονται ταμπού και εμπνέουν φόβο. Αυτή η στάση μας τυφλώνει και μοιάζει με τον αποδιοπομπαίο τράγο της Παλαιάς Διαθήκης που υποτίθεται πως κουβαλούσε το κακό στην ερημιά.

Αν δεν μπορούμε όμως να αποφύγουμε τη συνειδητοποίηση πως το κακό, χωρίς να το έχουμε διαλέξει, φωλιάζει στην ψυχή μας, τότε το φέρνουμε στην επιφάνεια σαν ίσο και αντίθετο σύντροφο του καλού. Αυτή η συνειδητοποίηση οδηγεί σε ένα ψυχολογικό δυαδισμό που προϋπήρχε ασυνείδητα στο σχίσμα του πολιτικού κόσμου και στην ακόμη πιο ασυνείδητη διάσπαση του ίδιου του σύγχρονου ανθρώπου. Ο διαχωρισμός δεν προέρχεται από αυτή τη γνώση. Είμαστε διασπασμένοι από την αρχή. Είναι ανυπόφορη η σκέψη πως πρέπει να αναλάβουμε τις προσωπικές ευθύνες όλης αυτής της ενοχής. Για αυτό, προτιμάμε να αντικαθιστούμε το κακό με εγκληματίες ή ομάδες εγκληματιών, ενώ «νίπτουμε τας χείρας μας» στην αθωότητα και την άγνοια της γενικής ροπής προς το κακό. Αυτός ο φαρισαϊσμός δεν μπορεί να συνεχιστεί για πολύ γιατί το κακό, όπως δείχνει η εμπειρία, βρίσκεται μέσα στον άνθρωπο, εκτός και αν παραδεχτούμε τη χριστιανική άποψη που του αποδίδει και κάποια μεταφυσική αρχή. Το μεγάλο πλεονέκτημα αυτής της άποψης είναι πως απαλλάσσει την ανθρωπινή συνείδηση από το μεγάλο βάρος της ευθύνης και το φορτώνει στο σατανά. Η ακριβής ψυχολογική εκτίμηση του γεγονότος είναι πως ο άνθρωπος μοιάζει μάλλον θύμα της ψυχικής του διάρθρωσης, παρά

δημιουργός της. Αναλογιζόμενοι ότι το σύγχρονο κακό επισκιάζει το καθετί που βασανίζει συνεχώς το ανθρώπινο γένος, πρέπει να αναρωτηθεί κανείς πώς συμβαίνει και παρ' όλη την πρόοδό μας στην απονομή δικαιοσύνης, την ιατρική και την τεχνολογία, παρ' όλη την ενασχόλησή μας με τη ζωή και την υγεία, έχουν εφευρεθεί τερατώδεις καταστροφικές μηχανές που μπορούν εύκολα να εξολοθρεύσουν το ανθρώπινο είδος. Κανείς δεν υποστηρίζει πως οι πυρηνικοί φυσικοί είναι ένα κοπάδι δολοφόνων επειδή χάρη στις προσπάθειες τους αποκτήσαμε αυτό το περίεργο θλαστάρι της ανθρώπινης ανοησίας, την υδρογονοβόμβα.

Το τεράστιο δυναμικό που δαπανήθηκε για την ανάπτυξη της πυρηνικής φυσικής καταβλήθηκε από ανθρώπους αφοσιωμένους στο καθήκον τους, με τους μεγαλύτερους κόπους και θυσίες. Την ηθική τους ανταμοιβή θα τους την έδινε εύκολα κάποια χρήσιμη και ευεργετική εφεύρεση. Όμως παρ' όλο που το πρώτο βήμα στο δρόμο μιας στιγμιαίας ανακάλυψης μπορεί να είναι η επεξεργασία κάποιας συνειδητής ιδέας, η αυθόρμητη ιδέα –τò προαίσθημα ή διαίσθηση– παίζει και εδώ σημαντικό ρόλο. Με άλλα λόγια έχουμε και τη συνεργασία του ασυνείδητου που συχνά συντελεί αποφασιστικά στη ροή των γεγονότων. Έτσι, για το αποτέλεσμα δεν ευθύνεται μόνο η συνειδητή προσπάθεια· κάποιος άλλος ή το ασυνείδητο, με τους ελάχιστα ξεκαθαρισμένους σκοπούς και τάσεις «έβαλε το χεράκι του». Αν βάλει ένα όπλο στο χέρι σας σκοπεύει σε κάποιο είδος βίας. Η γνώση της αλήθειας είναι ο απώτερος σκοπός της επιστήμης και αν στον αγώνα της επίτευξης του φωτός

βρεθούμε τυχαία σε μεγάλο κίνδυνο, έχει κανείς την εντύπωση του πεπρωμένου μάλλον παρά της πρόγνωσης. Δεν είναι αλήθεια πως ο σημερινός άνθρωπος είναι ικανός για μεγαλύτερα κακά από τον αρχαίο ή τον πρωτόγονο άνθρωπο. Μάλλον διαθέτει αποτελεσματικότερα μέσα για να συνειδητοποιήσει τη ροπή του προς το κακό. Καθώς η συνείδησή του πλάτυνε και διαφοροποιήθηκε, η ηθική του φύση εγκαταλείφθηκε. Να το μεγάλο πρόβλημα που έχουμε μπροστά μας σήμερα. *Η λογική από μόνη της δεν επαρκεί.*

Θεωρητικά, η αποχή από πειράματα με τόσο άσχημες προοπτικές, όπως της ατομικής διάσπασης, βρίσκεται μέσα στις δυνατότητες της λογικής. Ο φόβος του κακού ελέγχει εντελώς τη λογική μας, παρ' όλο που γνωρίζουμε ότι η χρήση αυτού του όπλου σημαίνει το σίγουρο αφανισμό του σημερινού κόσμου. Ο φόβος της παγκόσμιας καταστροφής μπορεί να μας γλιτώσει από το χειρότερο, αλλά η πιθανότητα της θα κρέμεται πάνω από τα κεφάλια μας σαν σκοτεινό σύννεφο, όσο δε θα υπάρχει κάτι που να γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα στον παγκόσμιο ψυχικό και πολιτικό διαχωρισμό. Αν γινόταν παγκόσμια συνείδηση πως κάθε διαχωρισμός και ανταγωνισμός οφείλεται στο διαχωρισμό των ψυχικών αντιθέτων, θα γνωρίζαμε πού να επιτεθούμε. Όμως, αν παραμείνουν τόσο ασυνείδητα και παραγνωρισμένα, θα εξακολουθούν να συσσωρεύονται και να παράγουν ανεξέλεγκτες ομάδες και κινήματα με αμφισβητούμενους στόχους. Κάθε άμεση προσπάθεια συνειδητοποίησης δεν είναι παρά «διαμάχη της συνείδησης με τον ίσκιο της» μεγεθυμένη από την ψευδαίσθηση του αληθινού αγώνα.

Ο αποφασιστικός παράγοντας βρίσκεται στο κάθε ξεχωριστό άτομο που δε βρίσκει λύση για το δυαδισμό του. Αυτή η άβυσσος ανοίχτηκε ξαφνικά μπροστά του με τα τελευταία παγκόσμια γεγονότα, αφού για πολλούς αιώνες η ανθρωπότητα έζησε στο βόλεμα της πίστης πως ένας και μοναδικός Θεός δημιούργησε τον άνθρωπο κατά το πρότυπό του, σαν μικρή μονάδα. Ακόμη και σήμερα, οι άνθρωποι αγνοούν πως κάθε άτομο είναι μια κυψελίδα στη συγκρότηση διάφορων διεθνών οργανισμών και ότι έτσι περιπλέκεται στις συγκρούσεις τους. Ο άνθρωπος γνωρίζει πως όντας άτομο είναι λίγο πολύ ασήμαντος και αισθάνεται θύμα των ανεξέλεγκτων δυνάμεων. Από την άλλη, γνωρίζει πως κρύβει μέσα του έναν επικίνδυνο ίσκιο και αντίπαλο που εμπλέκεται αόρατα στους σκοτεινούς μηχανισμούς του πολιτικού τέρατος. Οι πολιτικοί μηχανισμοί βλέπουν πάντα το κακό στην αντίθετη ομάδα, όπως το άτομο που έχει βαθιά ριζωμένη την τάση να ξεφορτώνεται ό,τι δε γνωρίζει ή δε θέλει να αναγνωρίσει στον εαυτό του, προβάλλοντάς το σε κάποιον άλλο.

Τίποτε άλλο δεν προκαλεί τόσο διαχωριστικά και αποξενωτικά αποτελέσματα στην κοινωνία από αυτή την ηθική αυταρέσκεια και έλλειψη υπευθυνότητας και τίποτε άλλο δεν προάγει την κατανόηση και την προσέγγιση από την αμοιβαία απόσυρση της προβολής του κακού στους άλλους. Κάτι τέτοιο απαιτεί αυτοκριτική, γιατί δεν μπορεί κανείς να πει στον άλλο απλά να τις αποσύρει. Όπως και ο ίδιος, κατανοεί ελάχιστα τί σημαίνουν. Είναι δυνατό να γνωρίσουμε τις προκαταλήψεις και ψευδαισθήσεις μας όταν θα μπορέσουμε να αμφισβητήσουμε το απόλυτο δίκαιο

των θεωριών μας και να το συγκρίνουμε προσεχτικά και συνειδητά με τα αντικειμενικά γεγονότα. Η «αυτοκριτική» είναι του συρμού στις μαρξιστικές περιοχές, αν και εκεί καθυποτάσσεται σε ιδεολογικές θεωρήσεις υπηρετώντας το Κράτος και όχι την αλήθεια και τη δικαιοσύνη των ανθρώπινων συνδιαλλαγών. Το Κράτος της μάζας δεν επιθυμεί να προάγει την αμοιβαία κατανόηση και τις διαπροσωπικές σχέσεις, ενώ παλεύει για τον ατομικισμό και την ψυχική απομόνωση του ανθρώπου. Όσο πιο απομακρυσμένα είναι μεταξύ τους τα άτομα, τόσο πιο συνεκτικό γίνεται το Κράτος και αντίστροφα.

Αναμφίβολα, και στις δημοκρατίες η απόσταση ανάμεσα στους ανθρώπους είναι πολύ μεγαλύτερη από αυτήν που απαιτείται για να υπάρξει κοινωνική ευημερία ή να ικανοποιηθούν οι ψυχικές μας ανάγκες. Κάθε προσπάθεια αποσκοπεί στην ισοπέδωση των έντονων κοινωνικών συγκρούσεων, προσφεύγοντας στον ιδεαλισμό, τον ενθουσιασμό και την ηθική συνείδηση των ανθρώπων. Όμως είναι χαρακτηριστική η έλλειψη της απαραίτητης αυτοκριτικής για να απαντηθεί η ερώτηση: Ποιος έχει τις ιδεαλιστικές απαιτήσεις; Μήπως είναι κάποιος που καταπνίγει την ίδια του τη σκιά προκειμένου να υιοθετήσει ένα ιδεαλιστικό πρόγραμμα που του υπόσχεται ένα καλοδεχούμενο άλλοθι;

Πόσος καθωπρεπισμός και επιφανειακή ηθικότητα υπάρχει καλυμμένη με απατηλά χρώματα; Αρχικά επιθυμεί κανείς να σιγουρευτεί πως ο άνθρωπος που μιλάει για ιδανικά είναι ιδανικός ο ίδιος, έτσι ώστε τα λόγια και οι πράξεις του να αντιπροσωπεύουν κάτι περισσότερο από ό,τι δείχνουν. Το να είσαι ιδανι-

κός είναι αδύνατο, για αυτό η αξίωση παραμένει ανεκπλήρωτη.

Επειδή η αντίληψή μας σε αυτό το θέμα είναι συνήθως οξύτατη, οι περισσότεροι από τους ιδεαλισμούς που παρελαύνουν μπροστά μας ηχούν μάλλον κούφιοι και γίνονται αποδεκτοί μόνον όταν γίνονται δημόσια αποδεκτοί και οι αντίθετοί τους. Χωρίς αυτό το αντίβαρο, το ιδανικό ξεπερνάει την ανθρώπινη αντίληψή μας, η σοβαροφάνειά του το κάνει παράδοξο και γίνεται απάτη για τον καλοπροαίρετο. Η απάτη, αυτός ο αθέμιτος τρόπος καταπίεσης των ανθρώπων δε βγάζει σε καλό.

Από την άλλη, η αποδοχή της σκιάς οδηγεί στη σεμνότητα που είναι απαραίτητη προκειμένου να διαπιστώσουμε τις ατέλειές μας. Όποτε καθιερώνεται μια ανθρώπινη σχέση είναι απαραίτητη η συνειδητή αποδοχή και θεώρηση της ατέλειας. Η ανθρώπινη σχέση δε θεμελιώνεται πάνω στη διαφοροποίηση και την τελειότητα, –επειδή αυτές οι ιδιότητες δίνουν έμφαση στις διαφορές. Βασίζεται κυρίως στην ατέλεια, την αδυναμία, την έλλειψη βοήθειας και την ανάγκη υποστήριξης. Ο τέλειος δε χρειάζεται τον άλλο, ενώ ο αδύνατος τον αναζητά, γιατί θέλει βοήθεια και δε θα φέρει το σύντροφό του αντιμέτωπο με καταστάσεις που θα τον υποβίβαζαν ή θα τον ταπείνωναν. Αυτή η ταπείνωση παρουσιάζεται συνήθως εκεί που κυριαρχεί ιδιαίτερα ο ιδεαλισμός.

Οι σκέψεις αυτού του είδους δεν πρέπει να θεωρούνται επιπόλαιοι συναισθηματισμοί. Το ζήτημα των ανθρώπινων σχέσεων και της εσωτερικής συνοχής στην κοινωνία μας είναι μια δύσκολη προσπάθεια αν λάβουμε υπόψη τον ατομικισμό του μαντρω-

μένου όχλου που κυριαρχείται από τη γενική δυσπιστία. Όπου είναι ασταθής η δικαιοσύνη και η αστυνομία κατασκοπεύει, ο τρόμος εξαπλώνεται και τα ανθρώπινα πλάσματα απομονώνονται. Εκεί στοχεύουν και αποσκοπούν τα δικτατορικά κράτη, μια και βασίζονται στη μέγιστη δυνατή συσσώρευση αποδυναμωμένων κοινωνικών μονάδων. Για να αντιμετωπίσει αυτόν τον κίνδυνο η ελεύθερη κοινωνία χρειάζεται ένα δεσμό στοργής, τη χριστιανική αγάπη προς τον πλησίον. Όμως, η αγάπη προς το συνάνθρωπο υποφέρει από έλλειψη κατανόησης. Για αυτό θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να σκεφτούμε λίγο το ζήτημα των ανθρώπινων σχέσεων από την ψυχολογική του σκοπιά, γιατί εκεί βρίσκεται η πραγματική συνοχή και δύναμή της. Εκεί που σταματά η αγάπη, αρχίζει η δύναμη, η βία και ο τρόμος.

Οι σκέψεις αυτές δεν αποτελούν έκκληση στον ιδεαλισμό, αλλά στοχεύουν να δείξουν την ψυχολογική άποψη της περίπτωσης. Δεν ξέρω ποιο είναι το πιο δύσκολο, ο ιδεαλισμός ή η ενόραση των ανθρώπων. Γνωρίζω μόνο πως χρειάζεται καιρός για να επέρθουν ψυχικές αλλαγές με μακροχρόνιες προοπτικές. Η δε όραση που μόλις τώρα αναδύεται, φαίνεται πως θα έχει πιο διαρκές αποτέλεσμα από τον άστατο ιδεαλισμό, ο οποίος δε δείχνει να αντέχει για καιρό.

VII

ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑΣ

Αυτό που θεωρεί η εποχή μας «σκιά» και κατώτερο μέρος της ψυχής περιλαμβάνει πολλά αρνητικά στοιχεία. Το γεγονός πως μέσω της αυτογνωσίας, δηλαδή της εξερεύνησης της ψυχής, συναντάμε τα ένστικτα και τον φανταστικό κόσμο τους, θα έπρεπε να ρίξει λίγο φως στις δυνάμεις που λαγοκοιμούνται στην ψυχή· δυνάμεις που ελάχιστα γνωρίζουμε όσο όλα πάνε καλά. Είναι εικόνες μέγιστου δυναμικού και εξαρτάται από την προετοιμασία μας αν θα τις στρέψουμε προς την ανοικοδόμηση ή την καταστροφή όταν θα εισχωρήσουν στη συνείδηση. Ο ψυχολόγος φαίνεται να είναι ο μόνος που γνωρίζει εμπειρικά πόσο αβέβαιη είναι η ψυχική προετοιμασία του σημερινού ανθρώπου, γιατί αυτός είναι ο μόνος που αισθάνεται υποχρεωμένος να ελκύσει τις δυνάμεις της ανθρώπινης φύσης που οδηγούσαν πάντα το άτομο στο σωστό δρόμο μέσα από τα σκοτάδια και τον κίνδυνο. Για αυτό το λεπτομερές έργο ο ψυχολόγος χρειάζεται όλη την υπομονή του και δεν πρέπει να αρκεστεί στα παραδοσιακά «οφείλεις» και «πρέπει»

αφήνοντας όλες τις προσπάθειες στον άλλο και επιφορτίζοντας τον εαυτό του με τον εύκολο ρόλο του σύμβουλου και τιμωρού. Όλοι γνωρίζουμε τη ματαιότητα του κηρύγματος ενάντια σε πράγματα που είναι επιθυμητά, η γενική όμως εγκατάλειψη είναι τόσο μεγάλη σε αυτή την περίπτωση και η ανάγκη τόσο τρομερή, που διαλέγει κανείς το παλιό λάθος, αντί να στρέφει το μυαλό του σε κάποιο υποκειμενικό πρόβλημα. Επιπλέον, παραμένει πάντα ζήτημα θεραπείας ενός και μόνο ατόμου και όχι δέκα χιλιάδων, ενώ η φροντίδα που αναλαμβάνει επιφέρει επιφανειακά εντυπωσιακά αποτελέσματα, μολονότι γνωρίζει αρκετά καλά πως δε συνέβη απολύτως τίποτε πέρα από τις αλλαγές στο άτομο.

Το αποτέλεσμα που θα ήθελε κανείς να δει πραγματοποιημένο σε όλα τα άτομα μπορεί να μην εμφανιστεί για εκατοντάδες χρόνια, αφού η πνευματική μεταστοιχείωση της ανθρωπότητας ακολουθεί τον αργό βηματισμό των αιώνων και δε γίνεται να επισπευτεί ή να καθυστερήσει από οποιαδήποτε λογική νοητική διαδικασία, πόσο μάλλον να καρποφορήσει μέσα σε μια γενιά. Αυτό που βρίσκεται μέσα στις δυνατότητές μας, όμως, είναι η αλλαγή στα άτομα που έχουν ή δημιουργούν την ευκαιρία να επηρεάζουν άλλους με παρόμοιο τρόπο στο οικείο περιβάλλον. Δεν εννοώ πείθοντας ή κηρύσσοντας· σκέφτομαι μάλλον την πασίγνωστη αλήθεια πως καθέννας που εμβαθύνει στην κάθε του ενέργεια αποκτά πρόσβαση στο ασυνείδητο και εξασκεί χωρίς να το επιδιώκει επίδραση στο περιβάλλον του. Το βάθεμα και το πλάτεμα της συνείδησης δημιουργεί εκείνο το αποτέλεσμα που οι πρωτόγονοι ονόμαζαν «μάνα». Εί-

ναι μια αυθόρμητη επίδραση στο ασυνείδητο των άλλων, ένα είδος ασυνείδητου κύρους, και τα αποτελέσματά του διαρκούν όσο δε διαταράσσεται σκόπιμα.

Ο αγώνας για αυτογνωσία δεν αποφεύγει εντελώς την προοπτική της κοινωνικής βελτίωσης, επειδή εκεί βρίσκεται ένας παράγοντας που μολονότι είναι εντελώς παραμελημένος τον συναντάμε συνεχώς μπροστά μας. Είναι το ασυνείδητο πνεύμα των καιρών μας. Αντισταθμίζει τη στάση του συνειδητού του και προβλέπει τις ερχόμενες αλλαγές. Θαυμαστό παράδειγμα εδώ αποτελεί η σύγχρονη τέχνη. Αν και δείχνει να ασχολείται με προβλήματα αισθητικής, στην πραγματικότητα παρουσιάζει στο κοινό μια εργασία ψυχολογικής διαμόρφωσης, διαλύοντας και καταστρέφοντας την προηγούμενη αισθητική άποψη για αυτό που είναι όμορφο στην όψη και όλο νόημα στο περιεχόμενο. Η ευχαρίστηση της καλλιτεχνικής παραγωγής αντικαθίσταται από ψυχρές υποκειμενικές αφαιρέσεις που βροντάνε θάναυσα την πόρτα στην αφελή και ρομαντική ευχαρίστηση των αισθήσεων και της υποχρεωτικής τους αγάπης για το αντικείμενο. Αυτό, στην απλή και παγκόσμια γλώσσα, μας λέει πως το προφητικό πνεύμα της τέχνης απομακρύνθηκε από την παλιά σχέση ανάμεσα στα αντικείμενα και στράφηκε προσωρινά στην σκοτεινή άβυσσο του υποκειμενισμού. Βέβαια η τέχνη, από όσα μπορούμε να καταλάβουμε, δεν έχει ανακαλύψει ακόμα τι είναι αυτό που συγκρατεί όλους τους ανθρώπους και μπορεί να δώσει έκφραση στην ψυχική τους ολοκλήρωση. Επειδή για αυτό το σκοπό χρειάζεται η σκέψη, μπορεί τέτοιες ανακαλύψεις να φυλάγονται για άλλα πεδία προσπάθειας.

Η μεγάλη τέχνη αποκόμιζε μέχρι τώρα τους καρπούς της από το μύθο, από την ασυνειδητη διαδικασία του συμβολισμού που συνεχίζεται μέσα από τις εποχές και που θα εξακολουθεί να είναι η ρίζα κάθε μελλοντικής δημιουργίας, όπως η αρχέγονη εκδήλωση του ανθρώπινου πνεύματος. Η ανάπτυξη της σύγχρονης τέχνης με τις φανερά μηδενιστικές τάσεις προς την αποσύνθεση, πρέπει να κατανοηθεί σαν σύμπτωμα και σύμβολο της διάθεσης της παγκόσμιας καταστροφής και ανανέωσης που σημάδεψε την εποχή μας. Αυτή η διάθεση γίνεται αισθητή παντού πολιτικά, κοινωνικά και φιλοσοφικά. Ζούμε σε αυτό που οι Έλληνες ονομάζουν «καιρός για μεταμόρφωση των Θεών», των θεμελιωδών δηλαδή αρχών και συμβόλων. Αυτή η ιδιαιτερότητα της εποχής μας, που σίγουρα δεν τη διαλέξαμε συνειδητά, είναι η έκφραση του ασυνείδητου ανθρώπου που αλλάζει. Οι επερχόμενες γενιές θα πρέπει να λογαριάσουν αυτή τη βαρυσήμαντη μεταμόρφωση, αν δεν καταφέρει να συντριβεί η ανθρωπότητα από τη δύναμη της τεχνολογίας και της επιστήμης που η ίδια δημιούργησε.

Όπως στην αρχή της χριστιανικής εποχής, έτσι και σήμερα αντιμετωπίζουμε ξανά το πρόβλημα της ηθικής οπισθοδρόμησης που απέτυχε να συμβαδίσει με τις επιστημονικές, τεχνολογικές και κοινωνικές μας εξελίξεις. Πολλά διακυβεύονται και εξαρτώνται από την ψυχολογική συγκρότηση του ανθρώπου. Είναι ικανός να αντισταθεί στον πειρασμό και να χρησιμοποιήσει τη δύναμή του με σκοπό να παρουσιάσει ένα παγκόσμιο ολοκαύτωμα; Έχει συνείδηση του δρόμου που ακολουθεί και των συμπερασμάτων που πρέπει να βγάλει από τη σημερινή παγκόσμια

κατάσταση και τη δική του ψυχική περίπτωση; Γνωρίζει πως βρίσκεται στο σημείο να χάσει το μύθο του εσωτερικού ανθρώπου που συντηρεί τη ζωή του και που ο Χριστιανισμός φύλαξε για λογαριασμό του σαν θησαυρό; Συνειδητοποιεί αυτά που θα του συμβούν μελλοντικά από μια τέτοια καταστροφή; Και τέλος, γνωρίζει το άτομο πως αυτό είναι το συμπλήρωμα του θάρους που κάνει τη ζυγαριά να γείρει;

Μόνο το άτομο μπορεί να γευτεί ευτυχία και ικανοποίηση, ομοιομορφία της ψυχής και ζωή με νοημοσύνη, και όχι το Κράτος που δεν είναι παρά μια σύμβαση ανεξάρτητων ατόμων. Ο ψυχίατρος είναι από εκείνους που γνωρίζουν περισσότερα για τις συνθήκες της ψυχικής ευημερίας, από την οποία εξαρτώνται πάρα πολλά για το κοινωνικό σύνολο. Οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες των καιρών μας έχουν σίγουρα μεγάλη σημασία, αλλά η σπουδαιότητά τους για την ευτυχία ή τη δυστυχία του ατόμου υπερτιμήθηκε απεριόριστα, μέχρι του σημείου να θεωρούνται σαν μοναδικοί καθοριστικοί παράγοντες. Από αυτή την άποψη, όλοι οι κοινωνικοί μας στόχοι παραβλέπουν την ψυχολογία του ατόμου και πολύ συχνά προάγουν μόνο τις ψευδαισθήσεις του.

Για αυτό ελπίζω πως ο ψυχίατρος, που για μια ολόκληρη ζωή αφιερώθηκε στις αιτίες και τα αποτελέσματα των ψυχικών διαταραχών, θα μπορέσει να χρησιμοποιήσει τη γνώση του στα ζητήματα της παγκόσμιας σημερινής κατάστασης, με όλη τη σεμνότητα που του επιβάλλεται σαν άτομο. Δεν παρακινούμαι από υπερβολικό ενθουσιασμό, ούτε είμαι εραστής των υψηλών ιδανικών, αλλά με απασχολεί κύρια η μοίρα του ατόμου –αυτής της άπειροελάχιστης

μονάδας από την οποία εξαρτάται ο κόσμος και στην οποία, αν διαβάσουμε σωστά του νόημα του χριστιανικού μηνύματος, ο Θεός αναζητά το σκοπό του.